

RESTORICA

OCTOBER
OKTOBER 1983

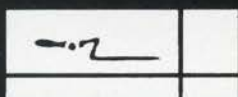
NO. 14

STIGTING
SIMON VAN DER STEL
FOUNDATION

Szerelmey

Gordon Verhoef
& Krause

RESTORATION & RENOVATION

London 735 8636 Johannesburg 614 6511 Cape Town 45 2302 Durban 21 1266 Pretoria 26 0555 Windhoek 2 5641

Stigting Simon van der Stel Foundation
(Ingelyfde Vereniging sonder winsoogmerk.
Incorporated Association not for gain.)
Opperig/Established 8 April 1959.
Magtigingsnommer/Fundraising number:
FO2 200215 000 8

Hoofbeskermer/Patron-in-chief
Die Staatspresident, mnr. M. Viljoen D.V.D.
The State President, Mr M Viljoen D M S

Nasionale Raad/National Council
Erepresident/Honorary President
Dr. S. Meiring Naudé
Dr. S. Meiring Naudé

Nasionale Voorsitter/National Chairman
Prof. H.W. Snyman

Nasionale Ondervoorsitter
National Vice-Chairman
Mnr./Mr F.D. Conradie LV/MP

Kaapprovinsie/Cape Province
Mnr./Mr C.P. de L. Beyers
Mnr./Mr W.P.L. van Zyl
Mnr./Mr G.T. Fagan
Mnr./Mr S. Theron
Mnr./Mr M.F. Smuts

Natal
Dr. J. Pringle

Oranje-Vrystaat/Orange Free State
Prof. P.J. Nienaber D.V.D./D M S

Transvaal
Mnr./Mr J.B.C. Roets
Mnr./Mr N.C. Bloom
Mnr./Mr B.J. van der Walt
Mnr./Mr J.H. Meiring

Direkteur/Director
Mnr./Mr Deon Jooste

Adres/Address
Posbus/P.O. Box 1743, Pretoria 0001
Tel: 26-6748, 26-8651

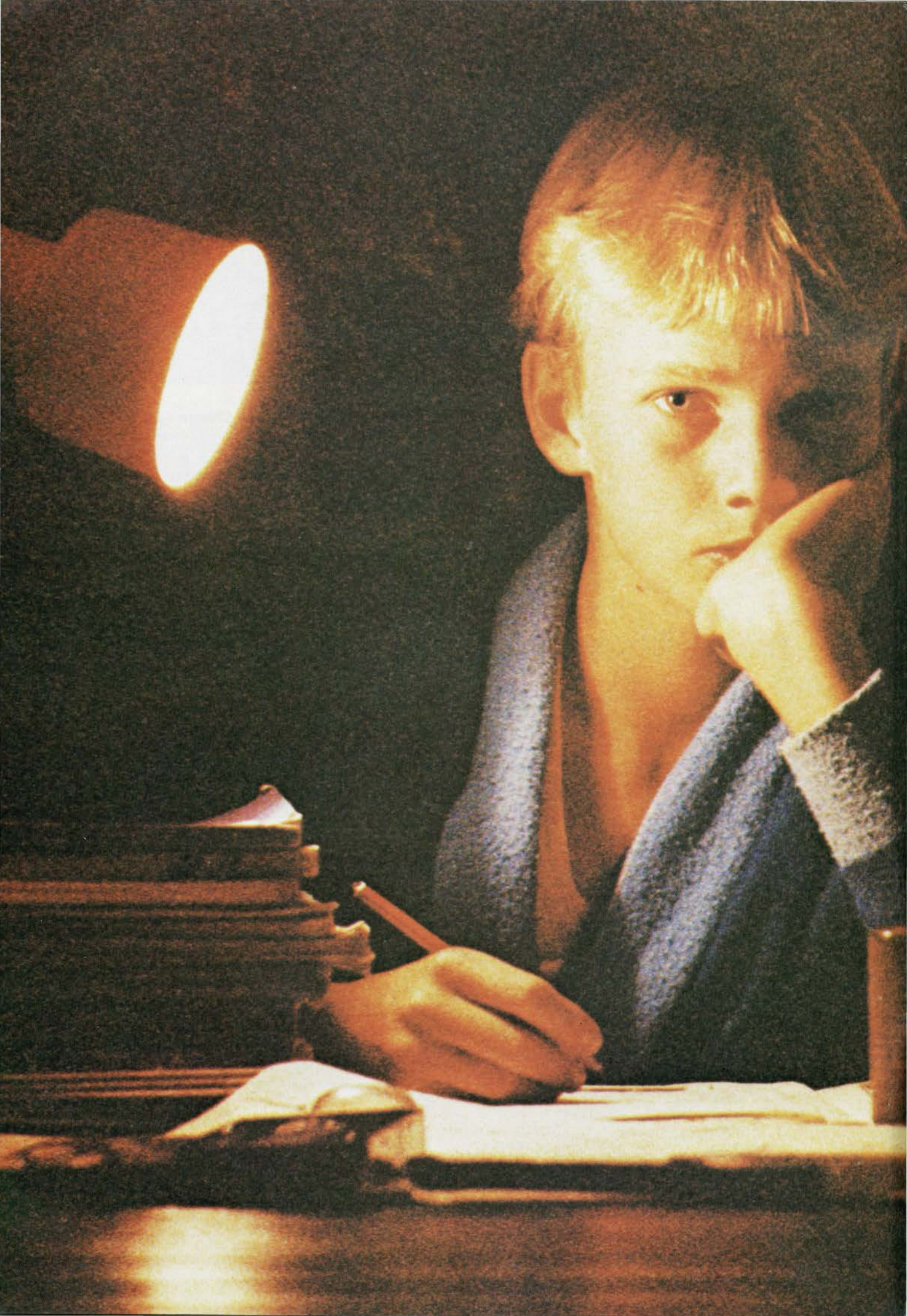
Kopiereg voorbehou/Copyright reserved

Drukkers/Printers
Promedia Publikasies/Publications
Posbus/P O Box 255
Silverton 0127

8	Editorial
9	Só ken ons hom
10	Eerste Minister spreek Stigting toe
13	Wilhelminian Historicism and Objectivity Walter Peters
24	Die blokhuse van Harrismith Dr. C.J.P. le Roux
27	Prof H W Snyman: Third National Chairman of the Simon van der Stel Foundation Deon Jooste
28	Die N.G.-kerkgebou of "Wit Kerk" te Middelburg, Transvaal Gerhard M. van der Waal Deon Jooste
34	Government Avenue Cape Town J.G. Brand
35	In the footsteps of Lacaille Mrs Gillian Darling
37	Die Ou Lettere-gebou, Universiteit van Pretoria Dr. Celestine Pretorius
42	Icomos: The international Council on Monuments and Sites Carl Gerneke
46	Die brug in die vlei C.F. van R. Zietsman
52	Boekenhoutfontein: Skoolgebou gerestoureer Mev. Elize Labuschagne
56	Medaljes
58	Recommended guidelines for the restoration of structures and sites in South Africa
60	Briewe

Voorblad:
Endgewels van buitegeboue, Spier.
Foto: Hans Fransen

Front page:
End gables of outbuildings, Spier.
Photo: Hans Fransen

What everyone should know about the power behind South Africa.

We could tell you that Eskom ranks among the top seven electricity producers in the world. How we employ thousands of people to supply over 90% of the country's electricity needs. How our growing supply networks help counteract the effects of rising fuel costs. How we're gearing up to supply more than 40% of South Africa's total net energy requirements by the end of this century.

And that'll probably mean a lot to you as a South African.

But what really concerns us is what you as an individual — someone whose only contact is an electricity bill at the end of each month — should know about Eskom.

And that simply, is that we've always believed size in itself is not an indication of strength.

Indeed it's our policy to use our size to help the people who use us.

Rest assured, as a South African we know you're behind us all the way.

And as an individual, we feel the same way about you.

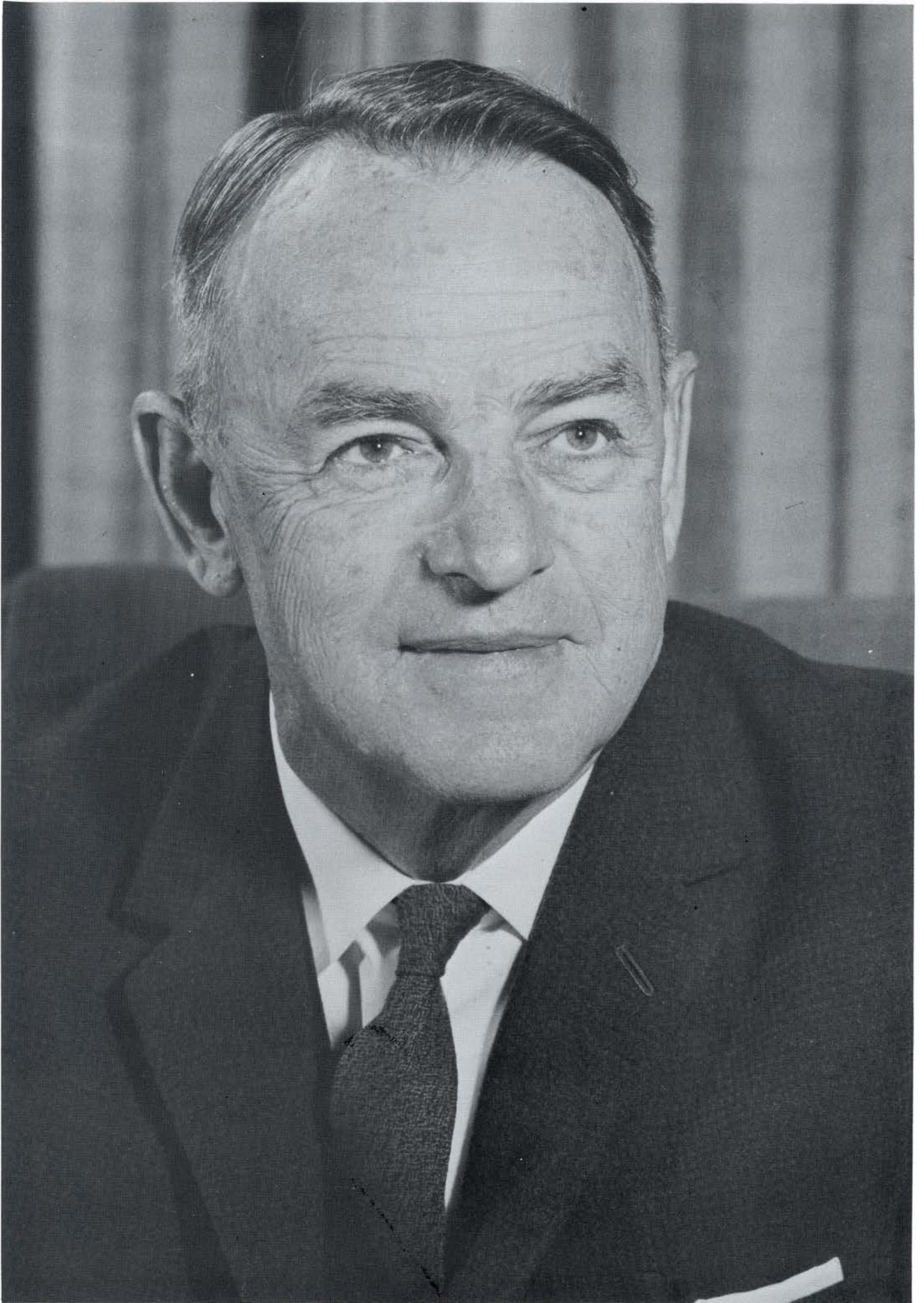
ESKOM

The power behind South Africa.

**Hierdie uitgawe van RESTORICA
word opgedra aan
Dr S Meiring Naudé,
Nasionale Voorsitter van die
Stigting Simon van der Stel
vanaf November 1965 tot April 1983**

**This edition of RESTORICA
is dedicated to
Dr S Meiring Naudé,
National Chairman of the
Simon van der Stel Foundation
from November 1965 to April 1983**

Editorial

Stefan Meiring Naudé was born on 31 December 1904 at De Doorns, CP. As the son of Charl F Naudé, a teacher at Stellenbosch, the young Meiring grew up in a house where the love for his own culture was fostered.

After obtaining the Ph. D. degree in 1928 under the Nobel prize winners Planck, Einstein, Nernst and Von Laue, he acted as Lecturer and Research Assistant at the University of Chicago. From 1931 to 1933 he was a Senior Lecturer in Physics at the University of Cape Town and from 1934 to 1945 Professor of Physics at the University of Stellenbosch. The years 1946 to 1971 were spent at the S.A. Council for Scientific and Industrial Research, first as Director of the National Physical Research Laboratory, afterwards, as Vice-President of the CSIR and finally as President from 1952. After his retirement from the CSIR in 1971, this brilliant and honoured scientist acted as scientific advisor to the Prime Minister until 1976. From 1973 to 1975 he served as Honorary Professor of Science Policy at the Rand Afrikaans University and acted from 1979 to 1981 as Director of the Foundation for Education, Science and Technology. Dr Naudé holds eight honorary doctoral degrees from several South African universities.

In addition to his scientific activities and achievements, Dr Naudé was also active in the cultural sphere. On the 13th November 1965 he was elected National Chairman of the Simon van der Stel Foundation. During his term of office, projects such as the restoration of two houses at Tulbagh, Marcorie house, Bradshaw Mill and Boekenhoutfontein were undertaken. Dr Naudé also played an active part in the conservation of the western facade of Church Square and still serves as the Deputy Chairman of the Save Church Square Movement. In 1978 and 1979 he acted as Director of the Simon van der Stel Foundation. For health reasons Dr Naudé resigned as National Chairman of the Foundation in April this year. He will however still serve on the Council as Immediate Past Chairman and we are gratified that he, in his newly elected capacity of Honorary President, will still serve the cause of the Foundation.

The Simon van der Stel Foundation honours Dr Naudé as a scientist but especially as a cultural leader who guided the Foundation over a period of eighteen years as National Chairman.

Editorial Committee:

Mrs Elize Labuschagne (Editor)

Prof H.W. Snyman

Dr J.T. Botha

Mr Udo Küsel

Só ken ons hom

Mnr. F.D. Conradie Nasionale Ondervoorsitter, Stigting Simon van der Stel:

Ek dink aan dr Meiring Naudé as 'n begenadigde mens, as 'n man ryklik bedeele met baie gewes en talente.

Dit tref 'n mens dikwels hoe kwistig ons Skepper soms is met die uitdeling van talente aan sommige van Sy skepsels wat Sy beeld dra. En Meiring Naudé is een van daardie uitgesonderdes.

Ek dink aan dr Naudé as 'n man vir wie dit gegun was om as 't ware 'n hele paar loopbane — en almal in die BBBP-klas — gedurende een lewenspan te verwesenlik; en die een met soveel onderskeiding as die ander.

Op betreklik vroeë leeftyd reeds op die hoogste sport in sy eie akademiese dissipline — as Hoogleraar en Dekaan aan sy Alma Mater-universiteit. Hoof van die voorste liggaam vir wetenskaplike en nywerheidsnavorsing in Afrika, indien nie in die hele Suidelike halfgrond nie; sleutel-adviseur op die hoogste vlak ten opsigte van die praktiese toepassing van wetenskaplike teorie en kennis, en ten opsigte van die bepaling van navorsingsprioriteite vir ons hele staatshuishouding.

Tussen dit alles deur ook nog die energie en genoeg belangstelling, aanleg en toewyding vir betekenisvolle suksesse op die sportterrein, in die sakelewe en in boerdery.

En dan, ná 'n hele paar "aftredes", as 'n mooi, sagte kroon op al die harder loopbaan- en ander prestasies, word dr Naudé die waardige draer van die mantel van dr Willem Nicol as Nasionale Voorsitter van die Stigting Simon van der Stel — as paslike erkenning vir sinvolle belangstelling en deernis, en 'n dinamiese invloed ten goede op die rustiger terrein van kultuur-historiese bewaring.

Daar is baie van ons wat op die bewaringsakker probeer arbei. Maar min is hulle vir wie dit gegun word om in die proses tasbare monumente vir hulself op te rig, en welverdiende erkenning daarvoor te ontvang, in die vorm byvoorbeeld van 'n dramaties suksesvolle reddingsaksie soos wat die geval was met die wesfasade van Kerkplein.

Al sou sy loopbaanprestasies reeds vergete wees, dan sal ons volk en veral Pretoria nog rede hê om dr Meiring Naudé met dankbaarheid te onthou vir die heilsame vrugte van sy liefde en ywer vir ons kultuur-historiese erfenisse.

Mnr. Willem Cruywagen Administrateur van Transvaal:

Na my aanstelling as Administrateur van Transvaal keer ek so teen die middel van Junie 1978 terug van Kaapstad na Pretoria. Toe ek die voordeur van my woning oopstoot, val my oog op 'n telegram daar in die voorportaal. Die telegram het helaas nie 'n welkomsgroet bevat nie maar was afkomstig van dr Meiring

Naudé wat dringend 'n onderhoud aanvra oor die wesfasade van Kerkplein.

As dit tot op daardie stadium nog nie mooi tot my deurgedring het nie, was ek meteens baie nugter daarvan bewus dat die Wesfasade as lastige maar groot verantwoordelijkheid vierkantig in my skoot geval het en ek voortaan baie van dr Naudé sou hoor en sien.

Hy was vir my geen vreemdeling nie en sporadies het ek onder andere as Minister van Nasionale Opvoeding met hom as Nasionale Voorsitter van die Stigting Simon van der Stel te make gehad. Die telegram was egter die aanloop tot 'n meer intieme kennismaking met Meiring Naudé as bewaarder.

En wat was die nadere kennismaking nie 'n aangename en verrykende ervaring nie. Hy is altyd die perfekte heer wat nooit met drif nie, maar met meevoerende entoesiasme, met besondere kennis en met deernis en liefde kan redeneer oor en kan pleit vir die bewaring van ons geboue-erfenis.

Ek het besondere waardering vir dr. Naudé se werk op die bewaringsakker en veral vir sy bydrae om by meer van ons mense 'n gevoel vir waardevolle kultuurgoed en die bewaring daarvan wakker te maak. Sy oortuiginge en liefde word nou deur baie ander gedeel en dit verseker dat sy werk en ideale sal voortgaan — en daarom sal hy nie maklik vergeet word nie.

Mr Eric Vertue:

The fact that the name Dr Meiring Naudé will not be followed by the usual "Chairman" in all matters affecting the Foundation will be strange, it will take some time for many of us to get used to.

At the time the Simon van der Stel Foundation was founded in the Castle of Good Hope, Dr Nicol was elected President. On his retirement the brilliant student and dedicated administrator, Dr Meiring Naudé, took over. During my entire period as a Member of Council he was my Chairman. He conducted the Board meetings with the firmness that was not always apparent. Conflicting views were guided with a delicacy, a kindness and that winning but disarming smile.

Board meetings were not always easy. On occasions they were downright unpleasant such as the one held in the Kimberley Club, but at the end it was the Chairman who could settle ruffled feathers and have everybody pleasant and happy before they departed to their homes spread all over the country. We learnt much but achieved even more in those hectic early days.

Whilst Dr Meiring will no longer preside over meetings his influence for the preservation of our heritage will, I am sure, be as strong as ever. Maybe, in these later years, he will be able to devote even more time in being able to persuade owners of important buildings, scenic areas and historical sites to renovate and keep them for the generations yet to come.

To Dr & Mrs Meiring Naudé goes the earnest wish that they will be able to devote more time to their farming operations and family. We at the Cape might even see him from time to time.

Eerste Minister spreek Stigting toe

Die algemene jaarvergadering van die Stigting Simon van der Stel is vanjaar in Oudtshoorn gehou.

Die verrigtinge is voorafgegaan deur 'n baie suksesvolle simposium oor die restourasie van geboue wat op 28 April in die Oudtshoorn-museum deur die Suid-Kaaptak aangebied is. Mev. Juanita Zietsman en haar span helpers het hulself oortref met die puik reëlings vir hierdie dag. Refereate oor restourasie is onder andere gelewer deur die direkteur en adjunk-direkteur van die Stigting Simon van der Stel, mnr. Deon Jooste en mev. Elize Labuschagne, deur twee nasionale raadslede, te wete mnr. Gawie Fagan en Boet Smuts en die kurator van die Oudtshoorn-museum, mnr. Naas Ferreira. 'n Mooi gehoor was teenwoordig en lewendige besprekings is uitgelok.

Op Vrydagaand, 23 April is die algemene jaarvergadering ingelui deur 'n skemeronthaal aangebied deur die Stadsraad van Oudtshoorn. 'n Verskeidenheidsprogram is daarna aangebied, waar onder meer 'n gepaste voordrag uit Langenhoven se werk gelewer is deur mev. Antoinette le Roux. Die Georgese mannekoor onder leiding van die begeesterde mev. D. Britz het vir 'n onvergeetlike tydjie gesorg.

Die hoogtepunt van die aand was die opening van die jaarvergadering deur die Eerste Minister, Sy Edele mnr. P.W. Botha. Mnr. Botha het 'n besielende boodskap gelewer waarin hy waardevolle uitsprake oor bewaring gemaak het. Onderstaande is 'n uitreksel uit mnr. Botha se toespraak:

"... Vanaand vergader die Simon van der Stel Stigting naby Mosselbaai in dié deel van die land waar 'n lang geskiedenis lê, waar die waspore van Voortrekkers nog sigbaar is teen die Outeniquaberge, waar die watervore in die Swartberge van

By die restourasiesimposium en jaarvergadering van die Stigting was onder andere teenwoordig:

V.l.n.r. Mev. H. Marincowitz, mev. J. Zietsman, mnr. B.J. van der Walt (Wes-Transvaal), mnr. M.F. Smuts (Suid-Kaapland), mev. M. Lawes, mnr. F.D. Conradie, L.V. (Nasionale Ondervoorsitter), mnr. P. Badenhorst (Adjunk-minister en L.V., Oudtshoorn), prof. P.J. Nienaber (O.V.S.), mnr. N.C. Bloom (Witwatersrand), dr. T. Botha (Stellenbosch), mev. Elize Labuschagne (Adjunk-direkteur), dr. J. Pringle (Natal), mnr. S.M. Greeff, L.P.R., mnr. Deon Jooste (Direkteur), mnr. Naas Ferreira (Kurator, C.P. Nel-museum), mnr. G.T. Fagan (Kaapstad).

Oudtshoorn dekades gelede gebou is deur onopgeleide mense en vandag nog lewendige water bring aan die pragtige landbou van hierdie dele.

Suid-Afrika is in die gelukkige posisie dat hy so ryk is aan verskeidenheid wat die natuur betref, maar hy is ook in 'n gelukkige posisie dat hy so ryk is aan mooi geskiedenis hoofstukke wat van plek tot plek 'n ander verhaal vertel — 'n verhaal van kultuurskepping, 'n verhaal van beskawingswaarde wat die binneland ingedra is en wat 'n nuwe beskawing met 'n nuwe taal en 'n nuwe kultuur in Afrika gevestig het, wat die boodskap van vryheid in Afrika ingedra het meer as enige ander deel van Afrika, en wat besig is om ook die boodskap van bewaring en gebalanseerde ontwikkeling in Afrika in te dra.

Mense het hier armoede verduur, mense het hier ekonomiese in-duie-storting beleef, en tog het hulle weer opgestaan en staan hier vandag in die Oudtshoornse distrik eweas in George en

Knysna, in Mosselbaai, in Albertinia, in Ladysmith, in ander dorpe van die omgewing en distrikte — nalatenskappe en erfenisse uit die verlede wat 'n besondere karakter aan hierdie wêreld gee. Suid-Kaapland het sy kultuur-eiendomlike en saam met die res van die land vorm dit die kaleidoskoop van ons Suid-Afrikaanse kultuur in die wydste sin van die woord. Hoe waar bly Langenhoven se geleuelede woord: **om af te breek is geen kuns nie, 'n klein babatjie kan 'n blommetjie verniel wat dit 'n God gekos het om te maak.** Ook het hy ons daaraan herinner in 'n ander geleuelede woord: **een van die verskille tussen die mens en 'n dier is dat die een sorg vir vandag en die ander vir môre.** En ons leef in 'n tydsgewrig waarin mense nie wil stig nie maar waarin hulle wil ontstig. Ons leef in 'n tyd waarin mense nie wil bewaar nie maar waarin hulle wil vernietig.

En daarom is dit goed dat organisasies soos die Simon van der Stel Stigting op 'n gebalanseerde en 'n waardige wyse sy

bydrae lewer tot bewaring en dat hy eintlik soek na 'n ewewigtige pad of 'n ewewigtige benadering tussen bewaring en ontwikkeling. Want jy kan so bewaringsbewus wees dat jy alles tot stilstand wil bring en ontwikkelinge onmoontlik maak. Aan die ander kant kan jy so besiel wees of vervul wees met ontwikkelingsdrang dat jy vergeet om die mooi dinge uit die verlede te behou en daarop jou toekoms te bou. Want 'n baie belangrike faset van kultuurbeoefening is tog die bewaring van kultuur-eiendommlike dinge en dit is die verantwoordelikheid van elke burger en burgeres. Dit is wel waar dat die staat 'n voorbeeld moet stel, dit is ook waar dat daar organisasies soos die Simon van der Stel Stigting moet wees wat na vore tree en die leiding neem, wat mense besiel en vir mense die koers aandui, maar as die gewone burger en burgeres nie die regte gesindheid, nie die regte verhouding tussen bewaring en ontwikkeling besef nie, dan sal die staat en die organisasies wat hulle daarmee bemoei, nie slaag nie. En daarom dink ek die eerste pleidooi wat ek moet lewer, is dat daar by ons skole hierdie regte gesindheid moet ingeburger word. Dit sal ons nie help om simposiums te hou en dit sal ons nie help om fondse beskikbaar te stel nie as die kind nie geleer word om die Stem van Suid-Afrika uit te leef nie. Dit is die burger en die burgeres wat in sy daaglikse lewe, in sy plaaslike bestuursomgewing en sy gemeenskap sy bydrae moet lewer om hierdie gesonde verhouding tussen bewaring en ontwikkeling te verseker.

Verlede jaar het die kabinet te staan gekom voor 'n ontsettende vraagstuk: ons moes lone verhoog. Maar ons het besef dat om dit buitensporig te doen en dit vanjaar te herhaal, sou die inflasie ook alleen vergroot. En sonder dat ons onself gesoek het in die poging, het die kabinet vir homself besluit dat ons 'n beroep gaan doen op ons parlamentslede om saam met ons 'n deel van ons salarisse af te staan vir een of ander verdienstelike saak in Suid-Afrika, en om nie die verhogings te neem nie. Ons het 'n beroep gedoen op parlamentslede en op provinsiale raadslede, die administrateurs het hulle bydrae gelewer en ons het op hierdie wyse plusminus R200 000 verlede jaar bymekaar gemaak net deur die afstaan van 'n deel van ons salarisse. En daardie geld is bygedra om restourasiewerk te bevorder.

En daarom hoop ons dat daar uit hierdie Simon van der Stel Stigting 'n besieling sal uitgaan na ons opvoedkundige inrigtings, na ons jeugbewegings om hulle nie alleen op te roep om te bewaar nie maar hulle ook op te roep om ons land te red van besoedeling wat besig is om soos 'n kanker ons nasionale lewe te wil verteer. Ons kultuur-erfenis is nie net daar vir die huidige geslag nie. Ons is slegs die trustees daarvan, wat dit van vorige geslagte ontvang

Sy Edele mnr P.W. Botha.

het en dit met deernis en verantwoordelikheid teenoor die geslagte wat kom, oorgedra het. Oral in ons dorpe, oral in ons stede staan daar historiese geboue wat op 'n praktiese wyse kan aangewend word vir gebruik as ons net met 'n praktiese oog en met 'n oog van liefde daarna wil kyk.

Ten slotte kom die vraag na vore of die plaaslike owerheid as statutêre gesagsliggaam nie ook 'n verantwoordelikheid het nie — ons leef in 'n tyd waarin daar baie oor plaaslike owerhede gepraat word, oor stadsrade en streeksrade. Ons leef mos in die tyd van vernuwing op konstitusionele gebied. Dit gaan gepaard met heelwat geboortepyne maar een van hierdie idees is dat daar deur devolusie van mag meer gedoen moet word om die plaaslike owerheid en die streeksowerheid in staat te stel om meer verantwoordelikhede te kan dra. Daar word hard gedink aan die beskikbaarstelling van meer fondse of bronne van fondse en die staat het al begin om deur sekere stappe wat hy gedoen het na aanleiding van kommissies van ondersoek, plaaslike owerhede in staat te stel om hulle finansies beter te kan behartig. En ek dink alle plaaslike owerhede sal erken dat daar geleidelik verbetering ingetree het, nie genoegsaam nie, maar deur die finansies van die plaaslike owerhede te verbeter en groter verantwoordelikheid op hulle te plaas, kan hulle ook in hulle omgewing en in die gebied onder hulle jurisdiksie baie meer doen om bewaring op 'n ekonomiese wyse te bevorder.

As 'n goeie voorbeeld van wat plaaslike owerhede kan doen wil ek verwys na 'n projek wat onlangs deur die Stadsraad van Bethlehem in die Oranje-

Vrystaat onderneem is. Nou, ek noem Bethlehem omdat ek 'n spesiale liefde vir Bethlehem het. Ek het daar skoolgegaan en ek is nog altyd trots op Bethlehem. In daardie dorp was daar 'n sakegebou wat leeg was terwyl sakebedrywighede in die omgewing ook redelik gestagneer het. In 1979 het die Stadsraad die eiendom gekoop en gerestoureer en vanaf 1980 is die gebou aan twee sake-ondernemings verhuur wat sedertdien flinke sake daar doen. Die huurgeld is sodanig dat die Stadsraad 'n mooi wins vir die inwoners van die dorp maak, terwyl die ander sake-ondernemings in die omgewing skielik weer nuwe lewe begin kry. Op hierdie wyse het hierdie stadsraad nie net 'n kulturele bate vir die dorp geskep nie maar ook bewys dat bewaring, mits dit behoorlik beplan word, ook ekonomies verantwoordbaar is. En daarom, plaaslike owerhede kan naas ons opvoedingsinrigtings deur hulle inisiatief enorm veel op hierdie gebied bydra.

En nou, dames en here, ook die staat deur sy steun aan 'n liggaam soos die Raad vir Nasionale Gedenkwaardighede, dié kan 'n bydrae lewer maar ek wil tog vanaand 'n ander bron van die staat se bydrae beklemtoon. Omdat ek dink ons dit dikwels uit die oog uit verloor, omdat dit somtyds ook gepaard gaan met ontwikke-

Mev. Helena Marincowitz het op Sondag 1 Mei 'n rondleiding in die Prins Albert-omgewing waargeneem vir lede van die plaaslike tak van die Stigting Simon van der Stel en ander lede wat die jaarvergadering bygewoon het. Dit was 'n baie interessante en gesellige dag wat baie mense se oë opnuut oopgemaak het vir die skoonheid van ons Karoo-argitektuur.

ling en voorbereiding vir die toekoms, is ons geneig om verby die bewaringsaspek te kyk. Ek wil graag hulde bring aan baie staatsdepartemente waarvan ek 'n paar wil noem wat positief bydra om bewaring in Suid-Afrika, natuurbewaring en die bewaring van geskiedkundige geboue te verseker. Ek dink in die eerste plek aan die Vervoerkommissie wat baie deurloop in Suid-Afrika en baie kritiek moet verduur. En ek wil 'n lansie breek vir hulle vanaand. Die Vervoerkommissie wat soveel gedoen het om ontwikkeling deur paaie te bewerkstellig, maar terselfdertyd 'n wonderlike bydrae gelewer het vir die herstel van die ekologie in die natuur waar hulle paaie gebou het. Mens kan maar net hier tussen George en Mosselbaai ry en kyk hoe pragtig is daardie snelweg versier, met die herstel van die natuur weerskante van hom. Ek wil ook graag hulde bring aan die Departement van Waterwese wat groot besproeiingsdamme bou en tog uit sy pad gaan om by daardie damme die natuur te herstel en te verfraai. En ek wil uit liefde vir die verlede en my verbintenis met hom ook 'n lansie breek vir die Departement van Verdediging, vir die Weermag. Hy moet ook maar baie slae verduur omdat hy dan nou net sou wou toetsbane stig en toets-terreine aanlê en nie rekening hou met natuur- en ander bewaring nie. Dit was my voorreg om daardie Weermag vir veertien jaar te dien en daarom het ek eerstehandse kennis van wat hulle gedoen het en nog doen vir bewaring. En ek wil my verstout om te sê geen organisasie in Suid-Afrika het meer gedoen vir bewaring in die algemeen as die Suid-Afrikaanse Weermag nie. Hy besit tienduizende morges grond en van die mooiste troppe wild wat in Suid-Afrika beweeg, beweeg op daardie Weermagsgronde — om mee te begin. Ek dink aan Smitsdrift naby Kimberley waar die koedoes meer is as in die omgewing vir vyftig kilometer radius — onder die gebulder van kanonne. Ek dink aan Wemby of die Limpopo-rivier waar bosbokke en klipbökkies feitlik uitgeroei was voordat die Weermag daardie grond oorgeneem het. En vanaand is daar elke paar honderd meter wat jy ry of stap klipbökkies en bosbokke en voëls van allerlei soorte. Ek dink aan die springbokke van Buitebrug in Bloemfontein. Ek dink selfs aan lugmag-vliegvelde waar die bökkies veilig bewaar en beskerm word. Maar ek dink aan die forte van Pretoria wat van verval gered is en herstel is tot pragtige geskiedkundige terreine en geboue, waar daar lewende monumente staan uit die dae van Paul Kruger. Ek dink aan die kasteel in Kaapstad, ek dink aan die menasie by Wynberg wat die oudste menasie in Suid-Afrika is. Sedert die Anglo Boereoorlog staan hy daar en hy word wonderlik in stand gehou deur die Suid-Afrikaanse Weermag. Ek dink aan die Danie Theron

Mnr. F.D. Conradie, mnr. en mev. S.M. Greeff en mnr. G.J. Jooste saam met die Premierspaar.

Krygskool by Kimberley waar die ou Alexanderfontein Hotel gerestoureer is onder Weermagsleiding en vandag 'n pragtige opleidingsentrum vir offisiere is en daardie pragtige historiese ou plek 'n bron van besieling op 'n lewende wyse vir ons jongmanne is. So kan ek voortgaan om talle voorbeelde te gee waar voëllewe, geskiedkundige geboue en die dierelewe deur ons soldate in stand gehou en beskerm word op 'n praktiese wyse. En ek bring graag aan hulle hulde dat hulle te midde van al hulle ander take om die land te moet beskerm en wapentuig te moet ontwikkel steeds ook nog hulle bewaringstaak met soveel getrouheid uitvoer.

Ontwikkeling is 'n proses om in menslike behoeftes te voorsien en bewaring wil presies dieselfde doen maar op so 'n wyse dat in die behoeftes van sowel die huidige as die toekomstige geslagte voorsien sal word.

Ek pleit vanaand vir 'n balans tussen bewaarders en bewaring, en ontwikkeling en ontwikkelaars.

So gesien is ontwikkeling en bewaring, die twee komponente van kultuur, onlosmaaklik aan mekaar verbonde. Wanneer stadsbeplanners dus altwee komponente in ag neem, vind beplanning op 'n gebalanseerde wyse tot voordeel van almal plaas.

Ek dink dr. Hey, my goeie ou vriend, wat nou weer geroep is om 'n rusie te help besleg, hy sal met my saamstem as ek hierdie bewering maak dat tussen bewaring en ontwikkeling moet daar balans wees. En tog bly dit maar in die lewe ook die belangrikste bydrae wat jy kan maak

om dit ewewig te maak. Ek het eenmaal vir wyle mnr. Paul Sauer gevra — ons twee het so bietjie gefilosofeer oor die lewe. En hy kon oor 'n glasier wyn en met 'n pyp in sy hand redelik filosofer. Toe vra ek hom: "Wat dink u nou, is die kosbaarste besit in hierdie lewe wat 'n mens kan hê?" Toe sê hy: "Man, dis voor die hand liggend. Ewewigtheid." En ek wil vanaand die Stigting Simon van der Stel bedank vir u ewewigtheid. Ek wil u bedank dat ons u nie vind op die voorpunt van argitasie nie. Ek wil u bedank dat ons u vind op die voorpunt van wyse raadgeewing.

Dis my voorreg om jare lid van hierdie organisasie te wees en ek het nog altyd 'n trots in my omgedra oor my lidmaatskap van die Stigting Simon van der Stel. Ek wil graag hulde bring aan manne soos dr. Meiring Naudé wat vanaand nie hier is nie. Ons het hom vanoggend gebel en hy het dit besonder waardeer en hy is in die gees vanaand met ons. Ek het soveel waardering vir die werk wat hy vir Suid-Afrika gedoen het op soveel terreine. Ek dink aan wyle dr. Punt met wie ek die voorreg gehad het om baie nou saam te werk en wat gesterf het voordat ons aan hom self die dekorasie vir voortrefflike diens kon oorhandig.

U het mooi lewens uit u organisasie na vore gebring. Is dit nie 'n wonderlike gedagte dat elkeen van ons 'n deelgenoot kan wees van ewewigtheid bewaring en ontwikkeling van hierdie land van Goeie Hoop nie?

Dankie aan u, voorspoed aan u. Sterkte meneer die Voorsitter met u Stigting. Suid-Afrika het u nodig."

Wilhelminian Historicism and Objectivity

The Reception of German Architecture during the period 1882 to 1914 in the former German South West Africa (Namibia)

Walter Peters

Senior Lecturer in Architecture, University of Natal, Durban

German stewardship in SWA/Namibia spanned three decades from 1889 to 1915. Bismarck had achieved German unification in 1871 and German South West Africa became the first colony of the new Empire under Wilhelm I in 1884. Four years later his 29-year-old grandson Wilhelm II, popularly known as the Kaiser, ascended to the throne after a short reign of Frederick III. The Kaiser's characteristic impatience soon brought him into conflict with the elder statesman, Bismarck, whom he dismissed from chancellorship in 1890, achieving his underlying wish to govern in person. The era known as Wilhelminian, notorious for its erratic course of German policy and international blunders, is paradoxically the era which witnessed fundamental changes in artistic, architectural and intellectual life in Europe. Unparalleled technological and scientific advances took place, Germany became the greatest industrial power in Europe and in this era the symbol for world quality "Made in Germany" was first imprinted on all goods exported to England. Within this background developments in GSWA must be viewed.

SWA is a highland with an average altitude of 1200 m above sea level, its capital, Windhoek, lying at 1620 m (Fig 1). The

plateau drops steeply to the Namib Desert stretching along the Atlantic seaboard. Natural harbours are Lüderitzbucht (Angra Pequena), in the extreme South, and Walvis Bay already annexed by Great Britain in 1887 for political reasons. With the exception of the border rivers and the Fish River, all rivers are dry river beds. Rainfall is slight — the period December to April being the rainy season — and decreases from North to South and from East to West, Windhoek receiving 225 mm p.a. The Tropic of Capricorn divides the territory; the interior with continental climate experiences a high temperature range. These climatic conditions demand different building technologies between the coast and the interior.

SWA had not been previously colonised and the Germans could draw on little previous experience. The Namib offers no materials fit for building. In the Interior only quarried stone or sun-dried bricks are available. Clay for fired bricks is scarce and of a poor quality. Because of the lack of straightish trees, timber cannot be considered as a sound building material. The development of the colony by its German overlord was slow and hesitant.

Windhoek, the capital, was occupied in 1890 and a fort built along the lines of a typical Roman Military Camp by the colonial troops (Fig. 2). In due course the territory was defended by a

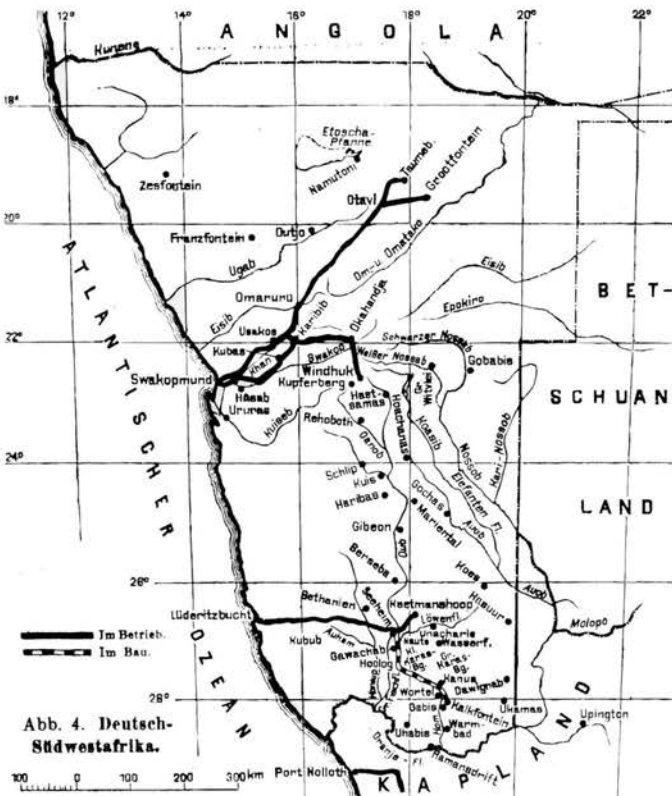

Fig. 1 Map of German South West Africa, 1908 (Zentralblatt der Bauverwaltung)

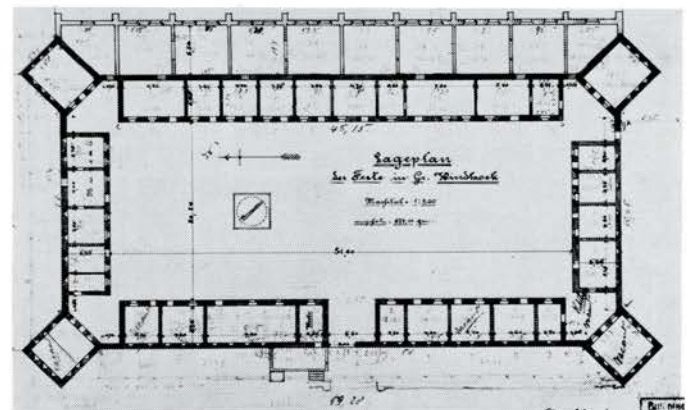

Fig. 2 Plan of the Windhoek fort (Alte Feste), 1895 (SWA Dept. of Works)

chain of strongholds and outposts. As temporary accommodation, settlers were recommended to build Hartebeest houses.¹ Only with the introduction of the Directorate of Building Services of the Imperial Government of GSWA in 1897, the decisions to build an artificial harbour at Swakopmund (just north of Walvis Bay at the Swakop River mouth) and a railway from there to Windhoek, and the floating of a cement-brick company with branches in the coastal towns can one begin to talk of a building industry.

Three main architectural movements can be identified:

1. In all colonies the architectural ideas of the mother-country were received after a certain time lag with adjustments locally determined. This typical appearance also applies to GSWA.
2. Non-typical was the rapid reception of isolated architectural tendencies taken from the internationally progressive mother country from about 1903.
3. In contrast to contemporary foreign influences, an indigenous or regional style developed, a speciality pioneered by the Directorate of Building Services.

THE TYPICAL MANIFESTATIONS

For the railway station building in Swakopmund of 1901, the rational architectural vocabulary of the *Rundbogenstil* was chosen² and merged with Renaissance features (Fig. 3). Deviating in form and in detail was the typical Wilhelminian element namely the pyramidal spire with flared eaves, probably ascribable to Wilhelm Sander, an architect with a medievalist bent, commissioned with the completion of the building.

Sander, most prolific architect/builder in GSWA, studied architecture in Höxter in Westphalia and practised in Berlin prior to emigrating. His Paul Emisch House of 1894 in Lichterfelde, Berlin, is today a national monument in the former Imperial capital and the subject of local postcards (Fig. 4). His masterpieces in

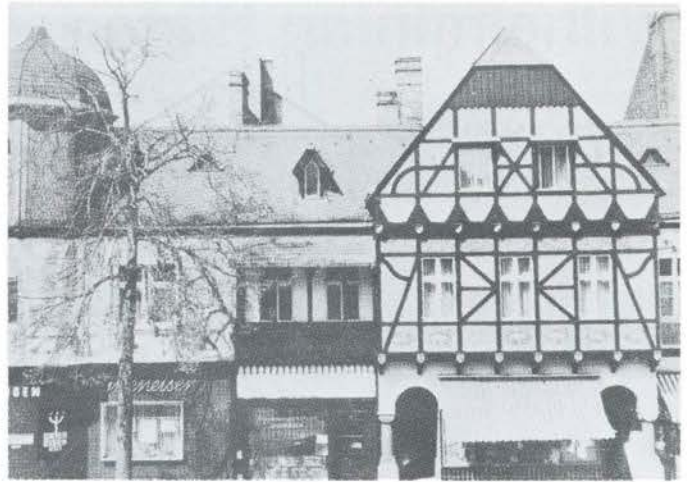

Fig. 4 Wilhelm Sander, Paul Emisch House, Lichterfelde, Berlin, 1894. (Berlin Postcard)

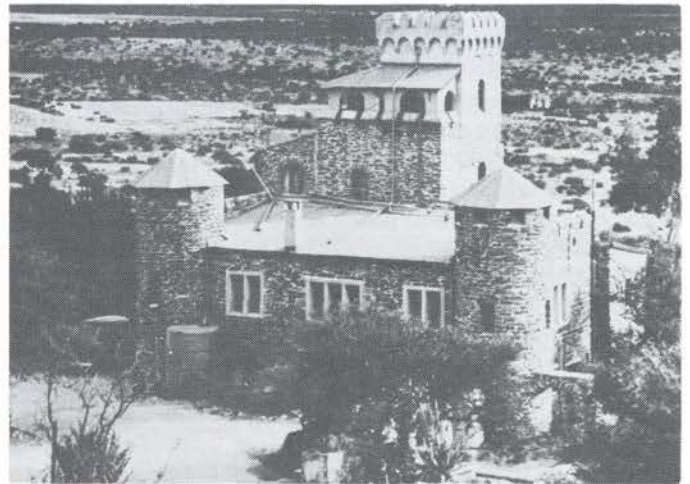

Fig. 5 Wilhelm Sander, Heynitzburg, Windhoek, 1916. (State Archives, Windhoek)

Fig. 3 Swakopmund Railway Station, 1901 (Society for Scientific Development)

Windhoek are the three castles: *Schwerinsburg* 1914, an adaptation of the 1890 belvedere *Sperlingslust* with refectory, great hall and keep grouped around an inner ward of an enclosing curtain wall; *Heynitzburg* (Fig. 5) originally a donjon built for himself and converted in 1916 into a castle with surrounding bedrooms enclosed by a castellated wall with angle towers; and *Sanderburg*, 1917, a three storeyed donjon for himself with sunken bath in the bay window! His commercial buildings, Gathemann 1913, and the *Genossenschaftshaus* 1910 (Fig. 6), in the Windhoek main street (aptly named Kaiser Street) can be regarded as his most successful urban buildings and are usually referred to as one complex — a compliment for an architect.

The typical Wilhelminian architecture began with the *Reichstag* building in Berlin, 1884-94, by Paul Wallot and characterised by ostentation and flamboyance, is rare in SWA and can be ascribed to the fact that the colony only really began developing during and after the calamitous Herero-Nama Uprisings of 1903-07.

No other building achieved the degree of decoration of the neo-Baroque and Renaissance *Hohenzollernhaus* of 1905/06 in Swakopmund (Fig. 7), its ornamental and figurative stucco allegedly the work of Croat migrant railway labourers. In Wind-

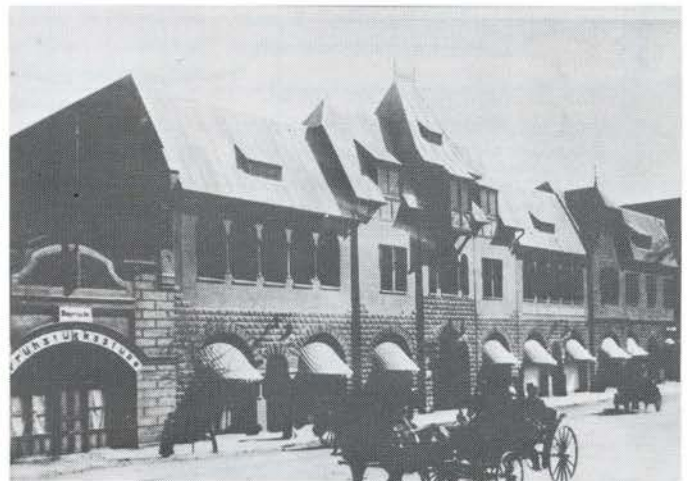

Fig. 6 Wilhelm Sander, Gathemann Building and the *Genossenschaftshaus*, Windhoek, 1913 and 1910 respectively. (Society for Scientific Development)

hoek it is Otto Busch who excelled as a villa architect, his Villa Lanwers of 1908 (Fig. 8) resembling contemporary villa concepts in Germany by distinguishing functions between floors: the kitchen and dining room banished to the basement, the lounge and drawing room on the first floor or *piano nobile*. During 1913/14 Busch built a *Villenkolonie*, a complex of six lettable clusterhouses in the capital (Fig. 9). This was the only attempt at medium density residential accommodation in GSWA.

Fig. 7 Bause Bros., *Hohenzollernhaus*, Swakopmund, 1905/06. (Collection of Miss Dietz)

Fig. 8 Otto Busch, *Villa Lanwers*, Windhoek, 1908. (Beilage, *Deutsches Kolonialblatt*)

NON-TYPICAL

According to Posener³ Wilhelminian architecture can be divided into two epochs, the second beginning in 1904 after the return of Hermann Muthesius from England. Determined to become the top nation, Imperial Germany dispatched architects

Fig. 9 Otto Busch, *Villenkolonie*, Windhoek, 1913/14. (State Archives, Windhoek)

to some of its foreign embassies, Muthesius in London from 1896 to 1903 having been assigned the specific task of studying British Architecture and design. He liked England and was ravished by its domestic buildings catching especially the Arts and Crafts architecture in its brief movement of bloom.

The chief characteristics of the Arts and Crafts approach to architecture were freedom and practicability: the qualities of giving each room appropriate orientation, shape and size, and openings and massing determined by function and not by arbitrary rule or the constraints of classical design, qualities Muthesius praises again and again.

On his return to Germany Muthesius produced three books, the greatest and most influential being *Das Englische Haus*⁴ in which with extraordinary thoroughness he catalogued especially the English turn-of-the-century house. The principles of Arts and Crafts architecture were readily adopted in Germany, emulations even reaching its colonies. The Damara House in Swakopmund of 1904/05 by the house architect of the company Friedrich Höft is the best example (Fig. 10). The loose planning arrangement corresponds with English architectural conceptions, compare R. Norman Shaw's *Leyes Wood* of 1868 or *Lowther Lodge* of 1874⁵. The main rooms are north-facing for comfort and convenience, doors and windows are placed to obtain maximum light, ventilation and view and the roof overhangs where for sun control reasons they are necessary. The exterior of the building is developed from its internal conditions, the free symmetry accentuated by the grouping of 'major elements' (Fig. 11). The upper floor is timber framed recalling the *Landhaus* and corresponding thereto Höft similarly expressed the tower structure. Historicist and *Jugendstil* motives are used, but sparingly.

The hospital of the Order of S. John of Jerusalem 1912/13 by Mohr and Weidner also conforms to the 'Free Style' advocated by Muthesius (Fig. 12) and it is interesting to note that this building stands in Keetmanshoop, the town closest to the neighbouring British Colony, the Cape of Good Hope. In this way a gentle architectural transition from the Cape to GSWA, from English to German practice was effected.

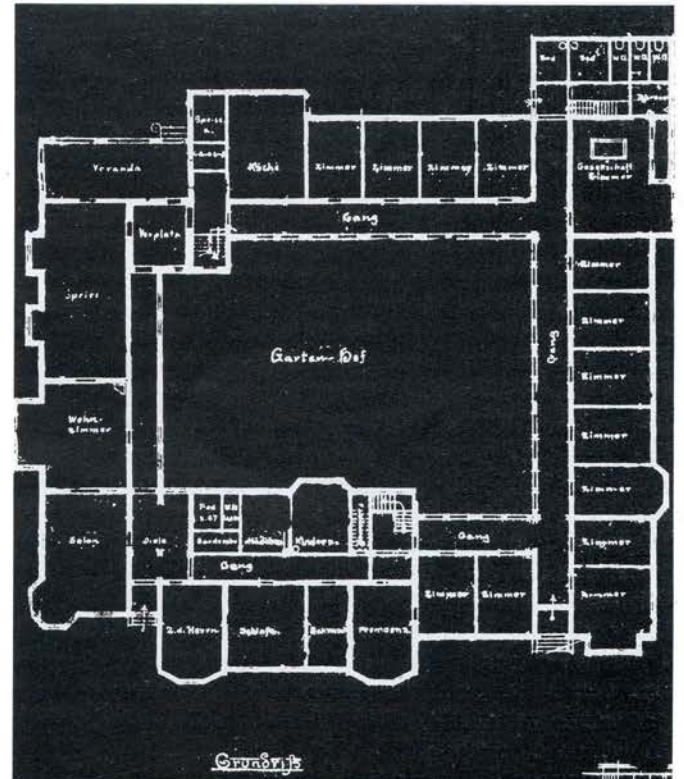

Fig. 10 Friedrich Höft, Plan of the Damara House, Swakopmund, 1904/05. (State Archives, Windhoek)

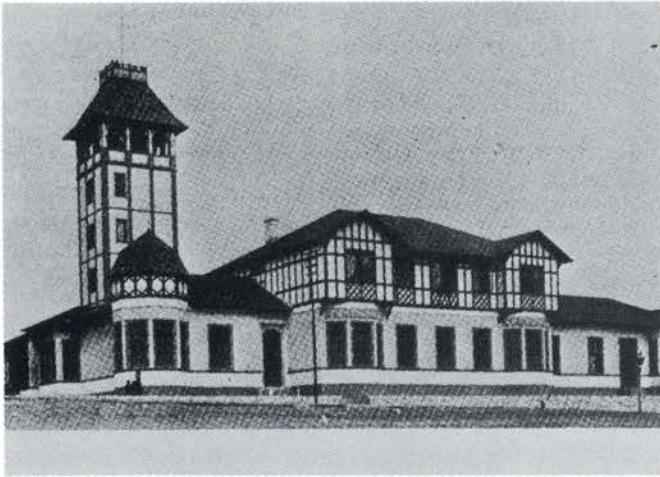

Fig. 11 Friedrich Höft, West Elevation of the Damara House, Swakopmund, 1904/05 (Restorica)

The design of the dwelling house of 1908 on the farmstead Gras in the Maltahöhe district most likely also stems from Friedrich Höft and follows the Landhaus principles of Muthesius (Figs. 13 and 14). Instead of adding a veranda to the north elevation which very often results in dark internal rooms, Höft provided the building with a pierced arcade modulating its width to create useful space, an architecture related to life. Hence the arcade not only re-affirms the need for sun control, but provides

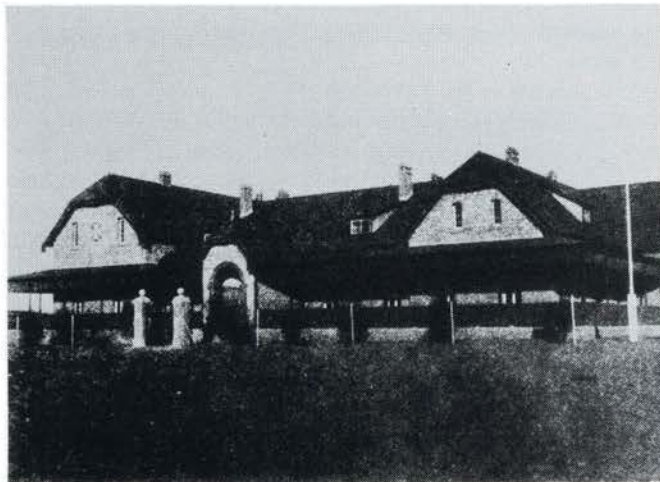

Fig. 12 Mohr and Weidner, Hospital of the Order of St. John of Jerusalem, Keetmanshoop, 1912/13 (Johanniter Ordensblatt)

a look-out niche off the doors of the master bedroom and a large, airy seating place on to which both dining room and lounge open; a present-day photograph along the walkway reveals its fine spatial definitions making the functionally necessary veranda a successful human environment. Yet despite its fitness of purpose the house still clearly reveals its dependence on German vernacular forms, as the Arts and Crafts approach to architecture advocated.

The first German Protestant church in SWA, the *Christuskirche* was built in Windhoek from 1907-10. The design by State Architect Gottlieb Redecker was governed by the clauses of the *Eisenacher Regulativ* of 1861, a set of guidelines for the design of German Protestant churches. The church faces East, the basic Latin cross plan is supplemented by an additional side aisle and a narthex. The transverse arms of the Latin cross are however not used to form a transept, but accommodate the sacristy and staircase to either side of the choir (Fig. 15). Curvilinear stepped gables terminate the roof alluding to the *Jugendstil* movement to which Redecker subscribed in 1907 (Fig. 16).

Fig. 13 Friedrich Höft, Farmhouse Gras, Maltahöhe, 1908 (Dade: Die deutsche Landwirtschaft)

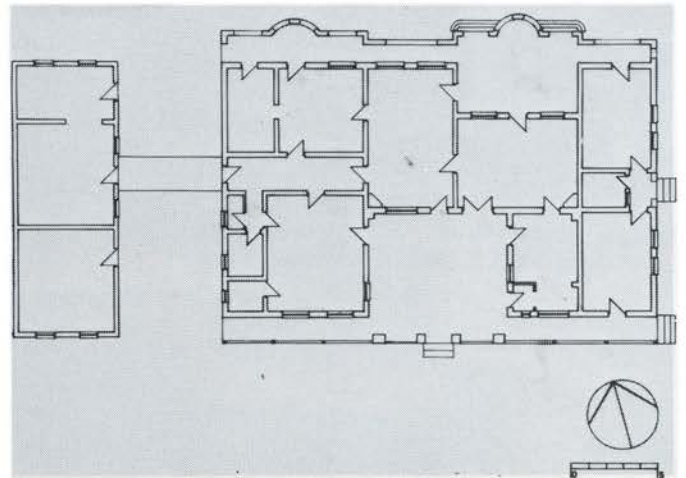

Fig. 14 Friedrich Höft, Plan of the Farmhouse Gras, Maltahöhe, 1908. (Measured drawing)

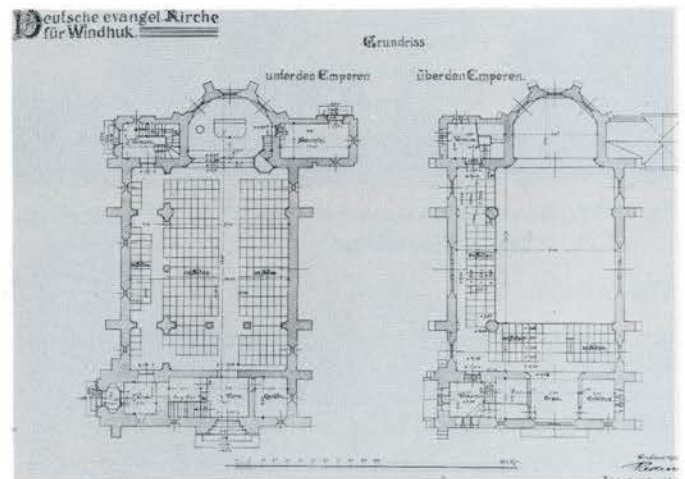

Fig. 15 Gottlieb Redecker, Plans of the *Christuskirche*, Windhoek, 1906. (German Protestant Congregation, Windhoek)

The church is essentially a Neo-Romanesque building yet the displacement of its elements and rustication cannot be accounted for the reference to German Romanesque revivalism (Fig. 17).

Besides the English influences already alluded to, American influences also reached Germany by way of its cultural attachés. Posted to the Washington embassy was Karl Hinckeldeyn who published the first serious study on American architecture, well before the Wasmuth Monograph on Wright. In his book *Neubauten in Nordamerika*, published in 1897⁶, Hinckeldeyn asserted that the German architectural profession should study American architecture which he designated as inventive, strong, purposeful and practical. In his opinion Richardson was the finest Ameri-

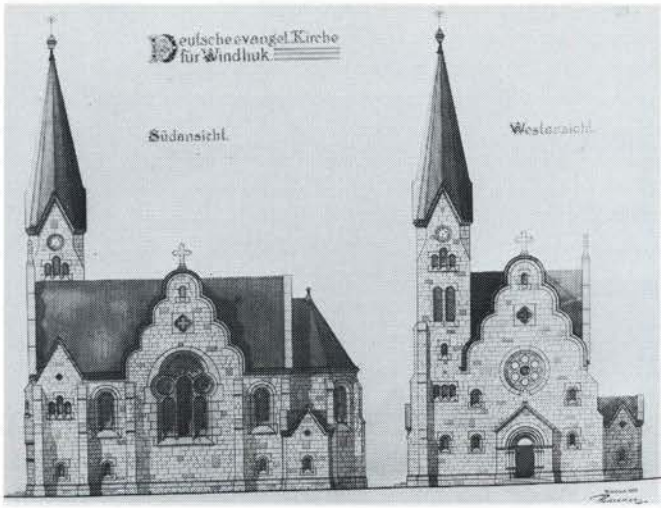

Fig. 16 Gottlieb Redecker, Elevations of the *Christuskirche*, Windhoek, 1906. (German Protestant Congregation, Windhoek)

can architect of the time and his work is given prominence in the book. In this way and through the German architectural journals Richardson's style was diffused in Germany.

The asymmetrical location of the tower of the *Christuskirche*, the adjacent body of the building, the pure geometry of the rose window, and the large arcuated side windows recall the similar organisation of the Brattle Square church of 1870-72 by Richardson (Fig. 18). Carrying further this analogical analysis I became convinced that the rustication, the continuity of the wall plane, and the lack of pilaster strips and blind arcades on the *Christuskirche* were chiefly a Richardsonian inspiration. The contemporary German Romanesque revival used smooth walls and a Rhenish-Romanesque vocabulary and as Giedion has

shown, rustication in the modern period is pre-eminently an American usage⁷.

The warding off of Historicism by resorting to *Jugendstil* is manifest in the Swakopmund Protestant Church of 1911 by State Architect Otto Ertl (Fig. 19). This design was based on the subsequent guidelines for the design of Protestant churches, the *Wiesbadener Programm* of 1891. Choir and nave are fused and the focus is a *Kanzelaltar* (Fig. 20), an 18th century Protestant speciality whereby pulpit and altar are integrated giving each equal visual and aural emphasis. Of great importance in the *Wiesbadener Programm* was the promotion of an architecture growing out of the needs of the time. The official Wilhelminian architecture is a soulful Neo-Baroque, and Ertl's response was to simplify the forms in plan and in massing as pure stereo-

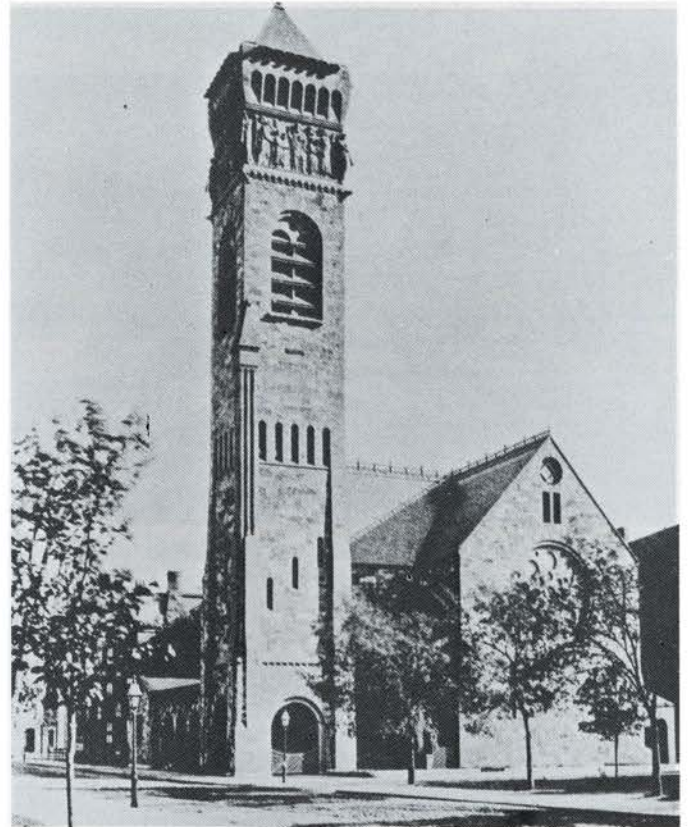

Fig. 18 H.R Richardson, Brattle Square Church, Boston, 1870-72. (Hitchcock: *The Architecture of H.R. Richardson and his Times*)

Fig. 17 Gottlieb Redecker, North-West view of the *Christuskirche*, Windhoek, 1910. (Society for Scientific Development)

Fig. 19 Otto Ertl, German Protestant Church and Parsonage (left) Swakopmund, 1911. (Society for Scientific Development)

metric forms. The flowing Baroque forms become stiffened and geometric as the late Jugendstil dictates. This endeavour is especially noticeable in the parsonage. The house is conceived of as a simple cube with hipped Mansard roof — its wall surface divided into rectangular field, alternating fields containing decorative squares in their top corners.

The centre of *Jugendstil* architecture is Lüderitzbucht, the southernmost town of SWA which only really developed after 1908 when diamonds were found in its hinterland. Emil Krause, formerly in the employ of the Directorate of Building Services was the main protagonist. One of his first projects was the commercial building of 1911 for Messrs Schuster and Metje (Fig. 21) in which a curvilinear decorative gable is perforated by towering pilasters crowned with torches. As in many of his other projects surface play of decoration is effected by smooth and ruled plastered fields.

His warehouse of 1912/13 for the Carl Bödicker Import Com-

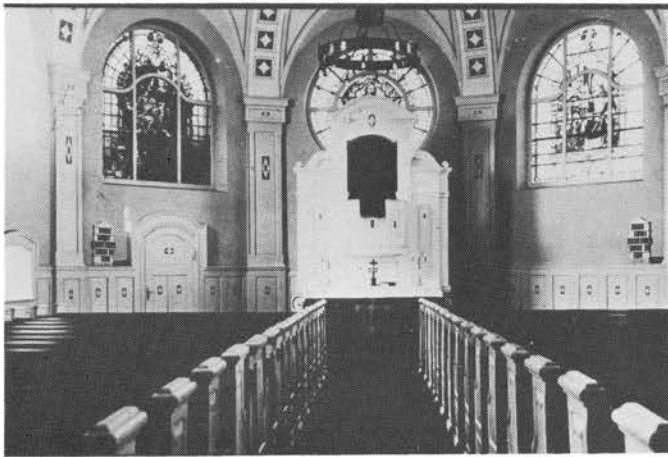

Fig. 20 Otto Ertl, *Kanzelaltar* in the German Protestant Church, Swakopmund, 1911. (Society for Scientific Development)

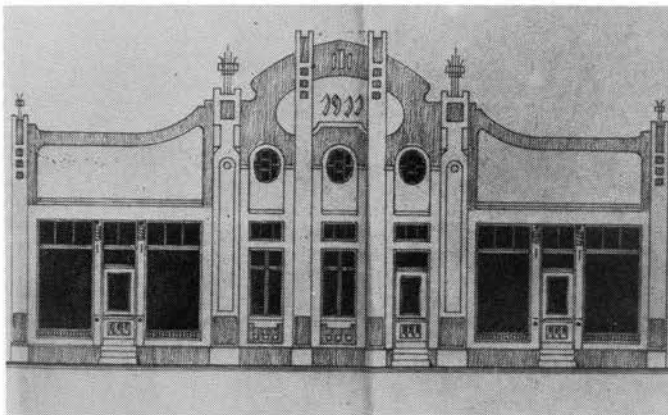

Fig. 21 Emil Krause, *Schuster and Metje Commercial Building*, Lüderitzbucht, 1911. (State Archives, Windhoek)

pany (Fig. 22) reflects other influences besides the *Jugendstil* decorations. Its adaptation of the classical canon and especially the faceted gable are features the great German father of Modern Architecture, Peter Behrens, employed. Otto Braune's 1912 regional hospital in Lüderitzbucht (Fig. 23) perhaps displays more obviously its principal dependence on Behrens. The stark rectangularity, the bent gables, the pilaster strips which stretch into the gable and the steep pyramidal roof form are strikingly analogous. Only the checkerboard frieze cannot be ascribed to Behrens; notably it is a motive used by Richardson, in eg. his Austin Hall in Cambridge, Mass. of 1881. All these European or American-European architectural currents are re-

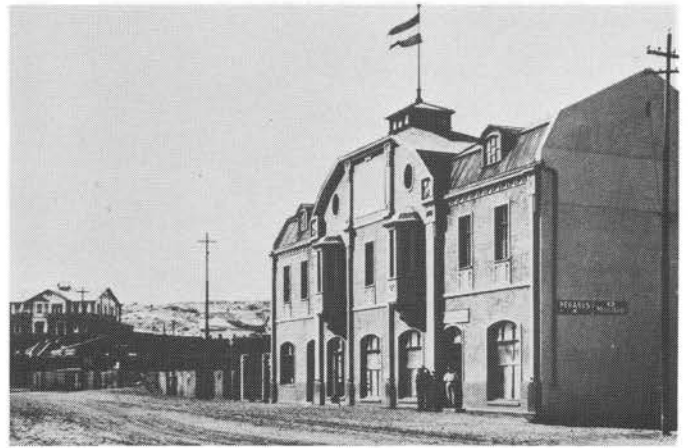

Fig. 22 Emil Krause, *Warehouse for the Carl Bödicker Import Company Lüderitzbucht*, 1912/13. (Lüderitzbucht Museum)

Fig. 23 Otto Braune, *Regional Hospital, Lüderitzbucht*, 1912. (Lüderitzbucht Museum)

ceived in GSWA within a surprisingly short time interval.

THE PURELY LOCAL MANIFESTATIONS

The Directorate of Building Services in the 18 years of its existence and primarily under the State Architect Gottlieb Redecker (first architect born in SWA — in the pre-colonial era as the son of a missionary colonist) developed an independent architecture based on locally available building materials, determined by climatic conditions and restricted by meagre budgets. Under these conditions the 'SWA Veranda Style' was developed and applied consistently in modest dwellings of officials, administrative buildings and in the central government building. In Africa such consistency has few parallels.

The first buildings of the colonial troops already contained verandas. Verandas are necessary to protect the sun-dried mud brick walls and to cool the rooms lying behind the walls. In the main, however, they provide desirable living spaces, screened from the direct rays of the sun and exposed to the cooling breezes. Their architectural solution however initially remains no more than a utilitarian response to a structural problem.

The refinements of the veranda architecture first appear in the 1902 additions to the house of the deputy troop commander (Fig. 24). The classical proportions of the body of the building and of its details are striking.

The veranda piers are of brick, the only locally available building material, and for their architectural execution the analogy is the classical order of base, shaft and capital. Attention is particularly drawn to the necking and the three corbelling consoles, perhaps a stylised translation of the Corinthian capital (Fig. 25). The veranda roof is articulated from the main roof and its pitch is

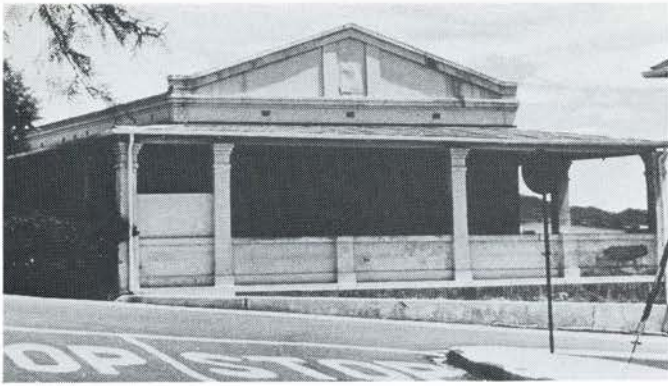

Fig. 24 Directorate of Building Services, Additions to the House of the Deputy Troop Commander, Windhoek, 1902. (Photograph 1978)

shallower. The bearers provide support for the rafters which overhang and are profiled. A roller blind may be hung from the bearer and affixed to the balustrade wall as a barrier to sun penetration and to diffuse radiation. The lightweight corrugated iron veranda roof and the roller blind effectively shade the mass of the building from solar radiation and keep the house cool during the day. Air trapped within the veranda space may by gravity emerge through the apertures between bearers and corrugated iron sheets. At dusk, roof and blind, because of their lightweight nature, cool quickly allowing for the cooling of the outside of the heavy-weight walls of the house resulting in lower internal temperatures during the heat of the following day. It is perhaps for these reasons that Ludwig von Estorff who for many years inhabited the house, in his memoirs recorded that even in the strongest blaze of the sun, the house always remained cool.⁸

Fixing the gutter brackets directly to the exposed ends of the corrugated iron cannot be considered as sound building technology, nevertheless many such solutions still survive. Due to the wide variety of works of architecture in SWA sharing the veranda details and the pedimented roofs, often corniced and provided with plinths or acroteria, they can be said to belong to the same style: the "SWA Veranda Style".

During 1908 the secretary of state of the Colonial Office, Bernhard Dernburg, undertook an inspection tour of GSWA. For his visit a new house was especially built and as cement roof tiles were now being manufactured these were, for the first time,

Fig. 25 Directorate of Building Services, Veranda details in the additions to the house of the Deputy Troop Commander, Windhoek, 1902. (Photograph 1979)

used on this house (Fig. 26). Due to the need for a steeper roof pitch when using tiles rather than corrugated iron, the veranda roof, until then articulated separately, became integrated into the large hiproof. The veranda piers, however, adhered to the brick translation of the classical orders. The roof tiles were fraught with difficulties and proved totally useless. Yet the house already pointed to the course the Directorate of Building Services was to follow in the last years of German dominion when verandas were fully integrated and applied only to the elevations on which they were climatically necessary i.e. on the northern and western elevations. The shallow pitched saddle roofs were

Fig. 26 Directorate of Building Services, Officials' House "g", the Dernburg House, Windhoek, 1908. (State Archives, Windhoek)

displaced by steeply pitched hiproofs (Fig. 27).

The apogee of the SWA Veranda Style and the warding off of the German or motherlandish image is nowhere more apparent than in the *Tintenpalast*, the central administrative building of the Imperial Government, dubbed 'palace of ink' for the volumes of ink used by the bureaucratic "pen pushers" it housed.

In February 1910 three sketch designs by the Directorate of Building Services were dispatched to Berlin. The plan of the first design shows an elongated main wing with double-loaded corridor giving access to numerous identical offices and two side

Fig. 27 Directorate of Building Services, Officials' House "r", Windhoek, 1911/12. (State Archives, Windhoek)

wings extending the rear (Fig. 28). The plenary chamber of the territorial council is located in the upper floor of the centre projection and visually emphasised by the hipped mansard roof. The main wing is also terminated by two projections, the overall appearance tending towards a French Neo-Baroque.

In the second design only the arcaded front and the veranda surrounding the rear differ from the plan of the first (Fig. 29). The arcading can be said to be an adjustment to climate, the facade containing a fusion of Neo-Baroque and Italian High-Renaissance elements.

The third design contains an additional rear wing placed on the axis of symmetry housing the plenary chamber (Fig. 30). In elevation, the terminal projections have been done away with,

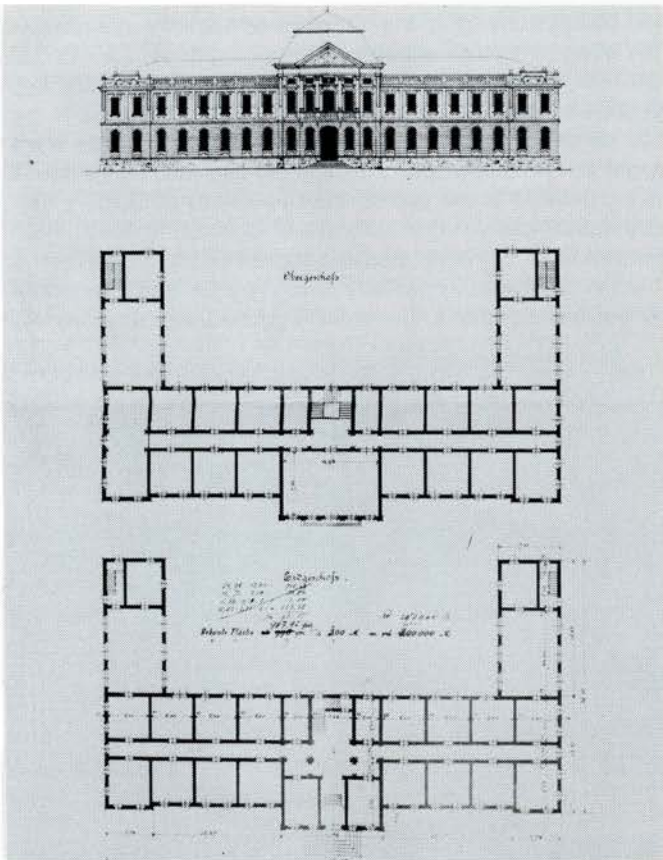

Fig. 28 Directorate of Building Services, First Design for the *Tintenpalast*, Windhoek, 1910. (State Archives, Windhoek)

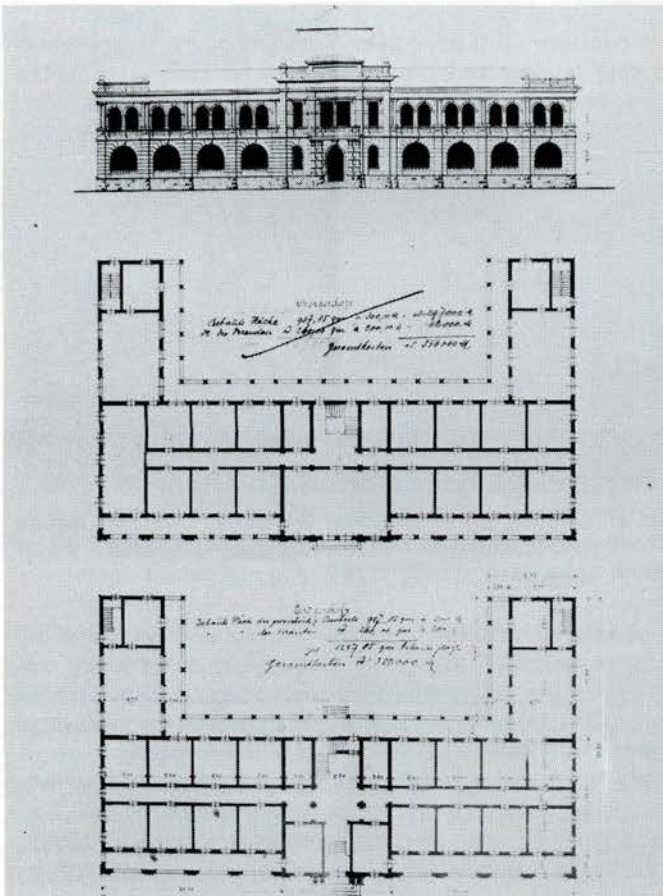

Fig. 29 Directorate of Building Services, Second Design for the *Tintenpalast*, Windhoek, 1910. (State Archives, Windhoek)

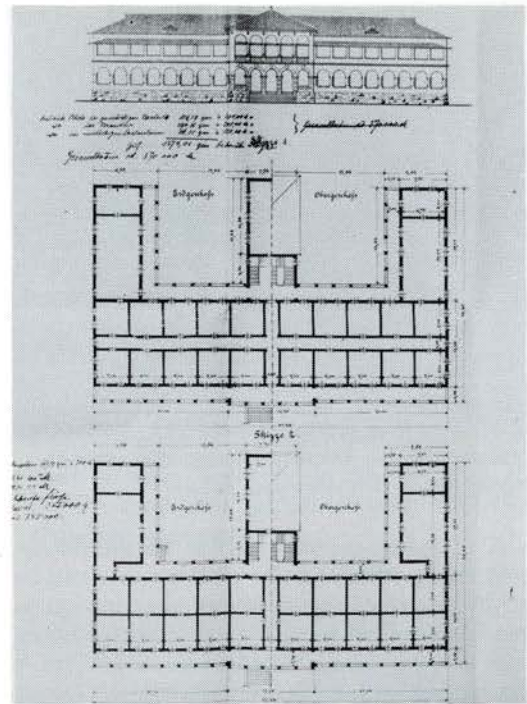

Fig. 30 Directorate of Building Services, Third Design for the *Tintenpalast*, Windhoek, 1910. (State Archives, Windhoek)

the lower floor of offices is sheltered from the influence of the sun by an arcade, the upper floor by a veranda with separately articulated roof. A variant to the plan is included doing away with the double loaded corridor, the offices being given access off the verandas.

The Imperial Colonial office in Berlin decided on the last proposal. Practical changes were however to be made: room sizes to be determined by their function and in order to provide better daylighting the arcading to be replaced by trabeated construction. These changes were made and a revised plan sent to Berlin (Fig. 31 and 32) which also integrated the veranda roof into the main roof.

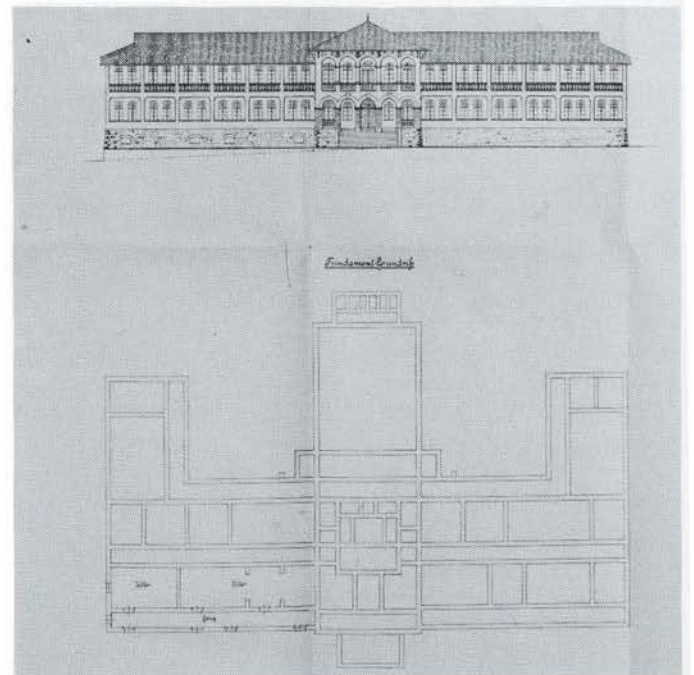

Fig. 31 Directorate of Building Services, Changes to the third design for the *Tintenpalast*, Windhoek, 1910. (State Archives, Windhoek)

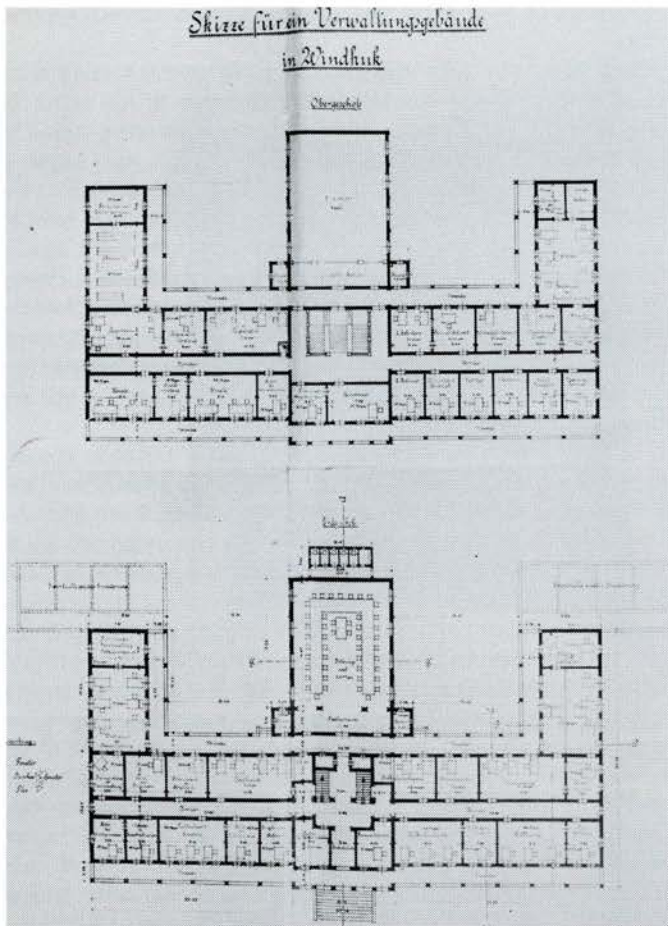

Fig. 32 Directorate of Building Services, Changes to the Third Design for the *Tintenpalast*, Windhoek, 1910. (State Archives, Windhoek)

Amendments made to this plan led to the final design (Figs. 33 and 34). Significantly these stem from Friedrich von Lindquist, the new Secretary of State, former legal adviser and Governor of GSWA. A rooflight is no substitute for windows to the staircase and its cleaning is problematic: a lightwell was to distance the plenary chamber from the main building which also dampens noise transference. Verandas were to be added to the north elevation where the sun strikes during midday and also along half of the south elevation where during the height of

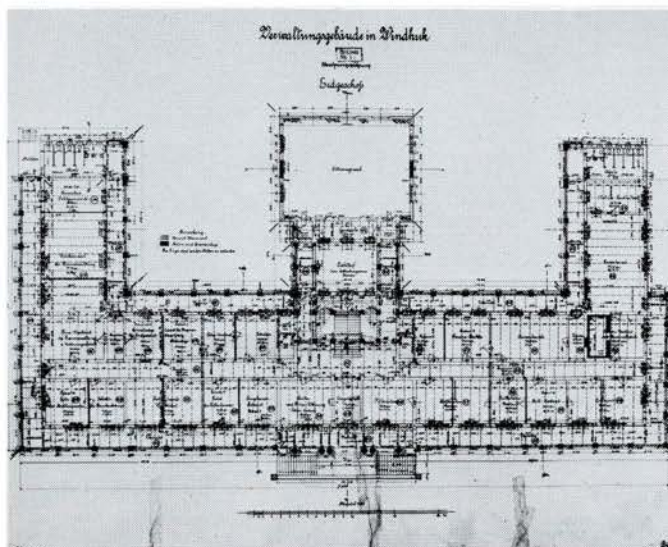

Fig. 33 Directorate of Building Services, Final Design of the *Tintenpalast*, Windhoek, 1912. (SWA Dept. of Works)

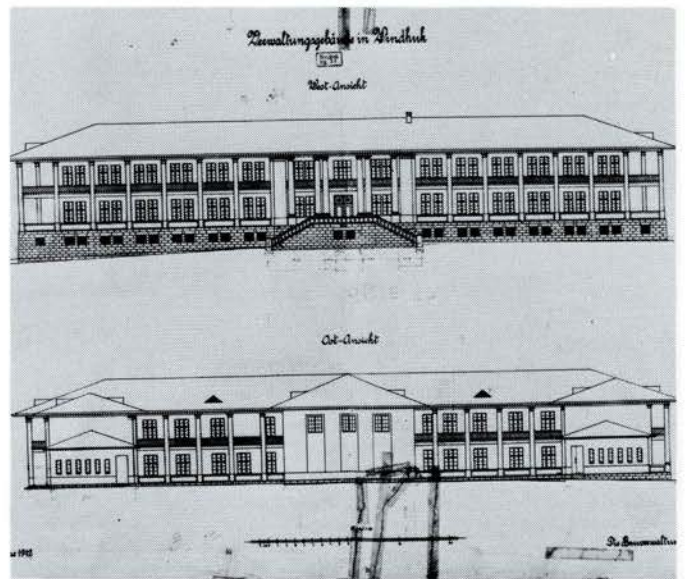

Fig. 34 Directorate of Building Services, Final Design of the *Tintenpalast*, Windhoek, 1912. (SWA Dept. of Works)

summer a veranda is equally necessary — observations that ordinarily cannot be expected from a bureaucrat!

The stark simplicity of the completed building is striking (Fig. 35). The hipped corrugated iron roof calmly covers the building and its surrounding verandas. The central projection, a hallmark of a civic or governmental building has been omitted, the central entrance and governor's chambers in the first floor are only defined by the functionally necessary staircase and the slightly projecting portico terminated by wider pillars. The entablature had been removed, it would not conform to an architectural expression based entirely on functionality. Its austerity is based on a building tradition locally and rationally developed with remark-

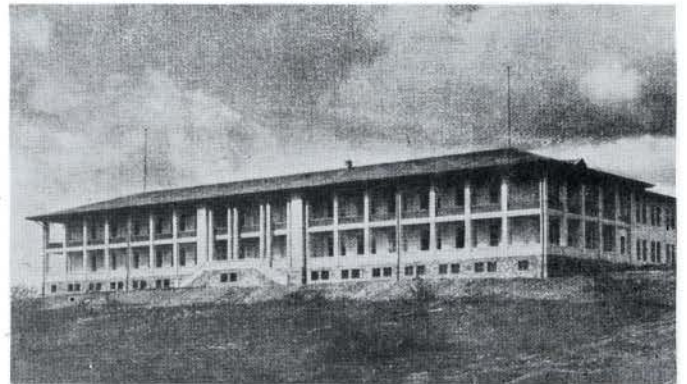

Fig. 35 Directorate of Building Services, West Elevation of the *Tintenpalast*, Windhoek, 1913. (*Deutsche Kolonialzeitung*)

able concern for the physical comfort of the users. The building's role as an image must as a consequence be suppressed, it has even been separated from the desire for an association with the mother country!

The *Tintenpalast* is thus the climax and entirely logical conclusion to the veranda style which was based on the concern for creating buildings that would serve their purpose in the simplest and most unaffected way. Here the SWA Veranda Style achieves an extraordinary scale giving it a claim to be a fully fledged architectural style.

The development of this veranda architecture brings about an objectivity in building which at the turn of the nineteenth to the

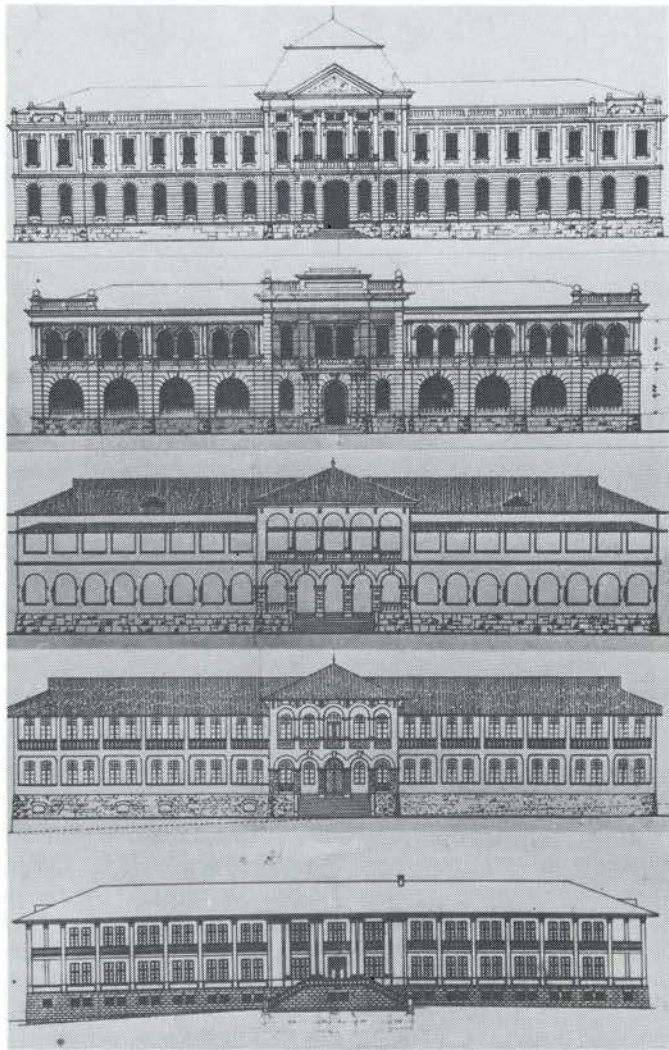

Fig. 36 Montage of the various design proposals for the *Tintenpalast*, Windhoek. Note the warding off of historicist motives from the First Design of 1910 (top) to the simple and unaffected design executed (bottom)

twentieth century touches on the threshold of Modern Architecture (Fig. 36). The SWA Veranda Style must therefore be seen as an important link between Historicism and Objectivity at that time not yet recognised. It can be regarded as much a breakthrough as the contemporaneous Fagus Shoe Last Factory by Walter Gropius (Fig. 37), which like that building is freed from

Fig. 37 Walter Gropius, Fagus Shoe Last Factory, Alfeld-der-Leine, 1910-14 (Photograph 1980)

the fetters of eclecticism that stifled architectural innovation so long.

The Great War was triggered off in August 1914 when Archduke Ferdinand was assassinated at Sarajevo. In July of the following year GSWA capitulated to Great Britain represented by the forces of the Union of South Africa. In 1921 the League of Nations declared SWA mandated to South Africa. Half of the Germans including all officials and troops with their families were expatriated. A new settler wave from South Africa arrived and in this way a new culture developed with a different architectural dispensation. The new regime did not understand that the present is rooted in the past and that the SWA Veranda Style offered lessons that are abiding. Hence the veranda architecture did not develop further, it remained a microcosm, a self-enclosed world.

But the *Tintenpalast* is no historical relic. It stands proudly today, as it has for seventy years of mandatory government. It is still the seat of bureaucracy, looks astonishingly fresh and well maintained and very much a part of the contemporary life of Windhoek and SWA Namibia (Fig. 38). It has provided its users with a comfortable environment (and that without air-conditioning) both a reproof and a reminder that good design endures.

Time has taken its course, SWA is not yet Namibia, but inevitably it will be. Conservation of monuments of a colonial era is a difficulty in any developing country. Yet even their decay can ironically be enjoyed. In Kolmanskop, the original town of the diamond find, abandonment and continuous exposure to sun and wind have resulted in the town taking on a complete new character as a ghost of its former glory (Fig. 39). In Elizabeth Bay the mortar has even outlasted the brickwork (Fig. 40) and unless a new political mortar can be found conservation and rehabilitation of buildings will remain wishful thinking.

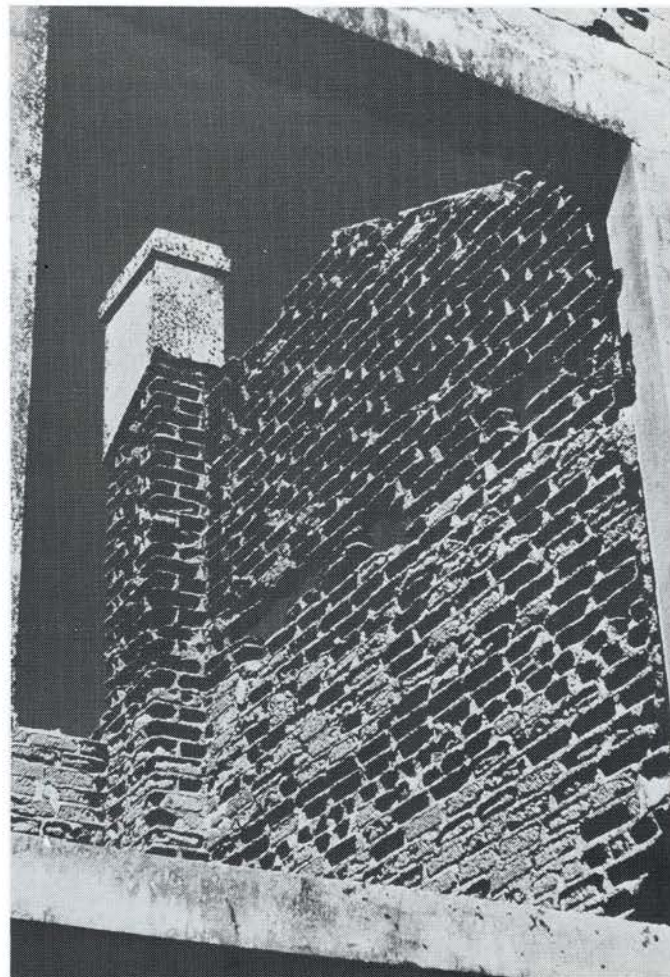

Fig. 40 Remains of a house at Elizabeth Bay. (Photograph 1979)

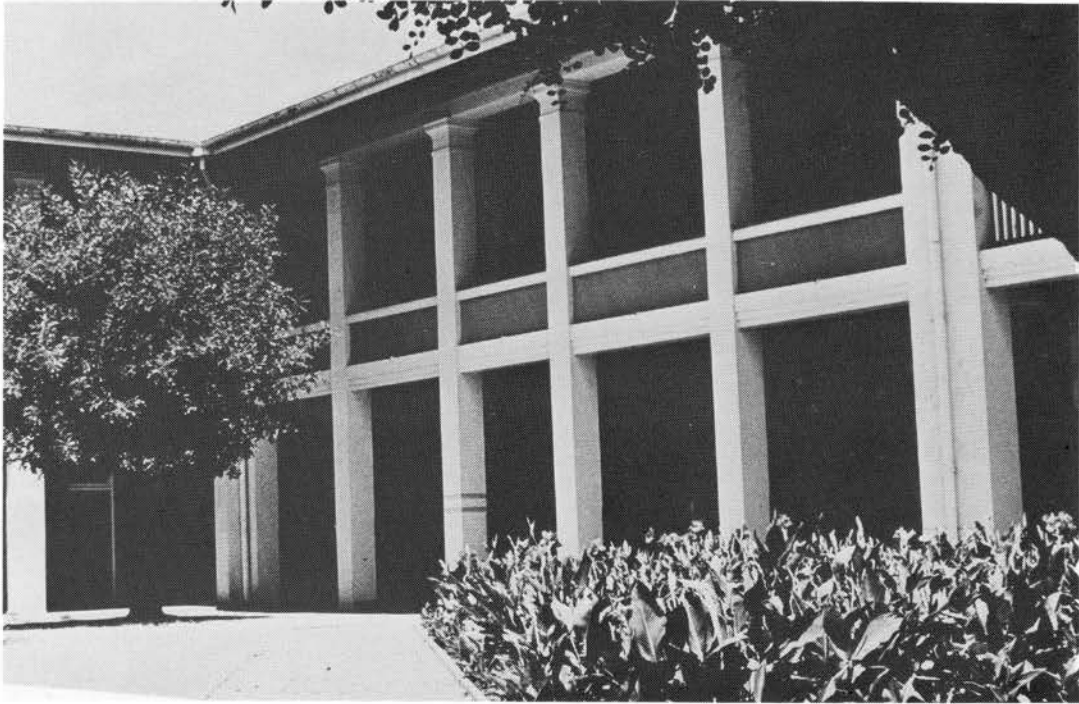

Fig. 38 Directorate of Building Services, Courtyard view of the *Tintenpalast*. Note the details of the SWA Veranda Style. (Photograph 1978)

Fig. 39 Remains of a house at Kolmanskop. (Photograph 1979)

REFERENCES

1. The name Hartebeest in the context of a building has no connection with the antelope of the same name. The Voortrekkers used the term when referring to houses of hard reeds, or *harde biesies*. See Walton J. *Homesteads and Villages of South Africa*, Pretoria: Van Schaik, 1965, p. 97.
2. In Germany the nearest equivalent in popularity and ubiquity to the Victorian Gothic was the *Rundbogenstil*, a style based on the Italian-Romanesque and put forward by Hübsch, H. in his rhetorical book *In Welchem Style sollen wir bauen?* Karlsruhe: Müller, 1828
3. Prosener, J. *Berlin auf dem Wege zu einer neuen Architektur* Munich: Prestel, 1979, p.24.
4. All three volumes were unfortunately not translated when finally in 1979 the book appeared in English: Muthesius, H *The*

5. *English House*. London: Crosby Lockwood Staples, 1979.
6. The Architectural giant in Muthesius's eyes was R. Norman Shaw. The reference to Shaw is thus not randomly drawn from the Arts and Crafts architects.
7. Graef, P. & Hinckeldeyn, K. *Neubauten in Nordamerika*, Berlin: Becker, 1897.
8. Giedion, S. *Space, Time and Architecture*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1949, p. 292.
9. Von Estorff, L. *Wanderungen und Kämpfe in Südwestafrika, Ostafrika und Südafrika, 1894-1910*. Wiesbaden: Kutscher, 1968 p. 133.

BIBLIOGRAPHY

- PETERS, W. *Baukunst in Südwestafrika 1884-1914*. Windhoek: SWA Scientific Society, 1981.

Die blokhuis van Harrismith

Dr. C.J.P. le Roux

Universiteit Vista, Bloemfontein-kampus

Dit is altyd 'n teleurstelling wanneer verneem word dat een of ander besonder waardevolle voorwerp van historiese of kulturele belang tot niet is — te wyte aan menslike optrede. Dit was die geval toe die Raad vir Nasionale Gedenkwaardighede aan die Stadsraad van Harrismith in 1981 goedkeuring verleen het om een van die Engelse blokhuisse aan die westekant van die dorp te laat sloop. Die vervalte toestand van die blokhuis, diefstal van boumateriaal en die bewering dat die blokhuis geen doel meer gedien het nie — militêre histories of andersins, was redes wat tot sloop aanleiding gegee het.

Die Stadsraad het so vroeg as 1904 met die Britse militêre owerheid onderhandel vir die oorhandiging van die blokhuis en nog drie ander aan die sorg van die Stadsraad. Die blokhuisse sou as aandenkings van die toe pas afgelope Anglo-Boereoorlog bewaar word. Toestemming is deur die militêre owerhede verleen, op een voorwaarde — dat die Stadsraad die blokhuisse bewaar in die toestand waarin hulle toe was. Dit was 'n redelike voorwaarde wat die Stadsraad sedertdien nie nagekom het nie, want diefstal, vandalisme en wind en weer het die blokhuisse verrinnewe. Een van die blokhuisse wat in 1938 as historiese monument verklaar en in die sorg van die Raad vir Nasionale Gedenkwaardighede is, verkeer nog in 'n redelike toestand, ofschoon 'n gedeelte van die sinkdak reparasie benodig. Die Raad, vroeër bekend as die Monumentekommisjie, het omstreeks 1938-39 sewe blokhuisse uit die tyd van die Anglo-Boereoorlog wat in voorkoms verskil het, vir proklamasie en bewaring uitgekies.

Die blokhuis op Harrismith wat gesloop is, was een van vier wat as 'n eenheid deel gevorm het van die verdediging van Harrismith. Dié blokhuis, wat soos die ander drie van sandsteen gebou was, het die padbrug by Majoorstraf beskerm. Die pad na Bethlehem het destyds oor die brug geloop. Benewens dié blokhuis en die geproklameerde blokhuis oos van die dorp om die dorp se watervoorraad en die gestasioneerde soldate op King's Hill te beskerm, is die twee ander blokhuisse aan die suidekant van die dorp op Basuto Hill geleë. Hulle het die pad na Qwaqwa en Oliviershoek (en Natal) gedek.

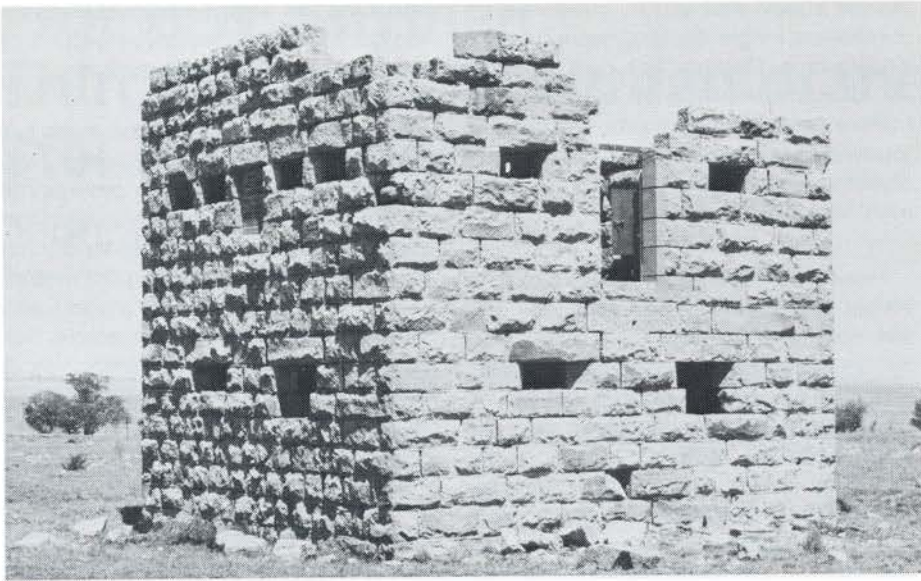
Dit is duidelik dat die gesloopte blokhuis 'n belangrike funksie vervul het. 'n Belangrike skakel in die militêre historiese opset van Harrismith ontbreek nou. Die dorp het een van sy mooi historiese karaktertrekke, waarvan die ander vir hul sinvolheid afhanklik was, verloor en hom armer gelaat. Die blokhuis was 'n bate wat nooit weer herwin sal kan word nie. Gelukkig beskik die Nasionale Afrikaanse Letterkundige Museum en Navorsingsentrum in Bloemfontein nog oor 'n foto van die blokhuis.

Die proklamasie van enkele blokhuisse, uit 'n totaal van letterlik duisende blokhuisse en forte wat tydens die oorlog deur die Britse militêre owerheid gebou is, is nog geen regverdiging vir die sloop van enige oorblywende nie. Almal is vanweë hulle doel en rol gelykwaardig en vorm onmisbare skakels in die groter geheel. 'n Geheelbeeld van die verlede is vanselfsprekend van veel groter betekenis as enkele voorbeelde, veral aangesien die Anglo-Boereoorlog steeds verder terugskuif in die verlede en in herinnering.

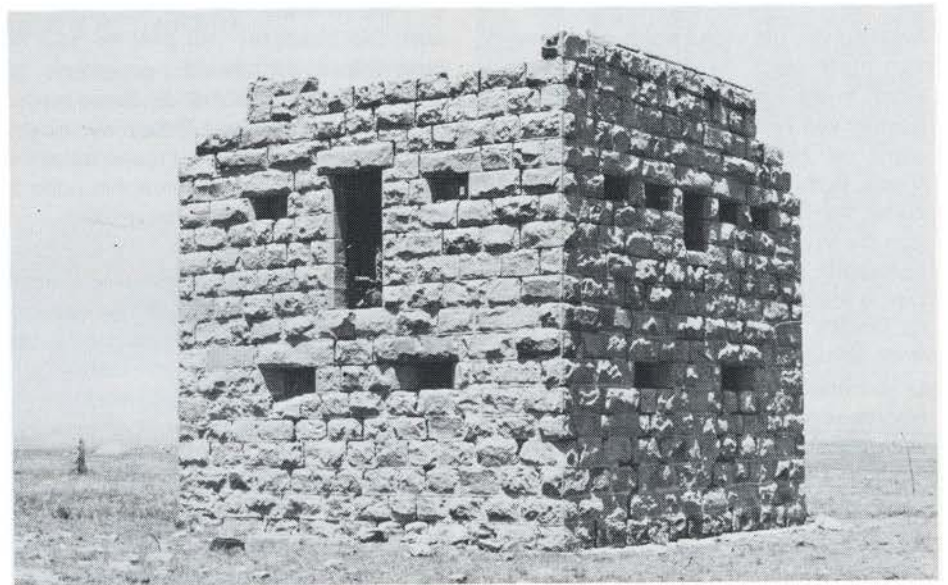
Blokhuisse het in die Suid-Afrikaanse geskiedenis 'n belangrike verdedigingsrol in oorlogstyd vervul. Hierdie tipe van fortifikasie is in Suid-Afrika bekend sedert 1895 toe Brittanje die Kaapkolonie vir die eerste keer beset het. Aan die hange van Tafelberg is King's Blockhouse en Queen's Blockhouse vandag nog besienswaardighede van krygs-historiese belang.

Die blokhuisstelsel van die Anglo-Boereoorlog het vroeg in 1901 beslag gevind, slegs 'n paar maande nadat lord Kitchener die opperbevel oor die Britse magte in Suid-Afrika oorgeneem het. Oorspronklik was die plan om 'n gefortifiseerde gebied rondom Pretoria en Johannesburg by wyse van die blokhuisse daar te stel. Die beskerming van die spoorweglyne was die eerste oogmerk. Maar spoedig, in Julie 1901, is besluit om ook strategiese paaie, brûe en dorpsingange te beskerm. Die blokhuisstelsel is gevolglik ontwikkel sodat die belangrikste gevegs-terreine van die oorlog feitlik in streke afgekamp is. Die hoofdoel was om die guerrilla-oorlog te beëindig wat deur die republikeinse gevegsmagte na die val van Pretoria begin is.

Die blokhuisse is aanvanklik ongeveer 3,000 meter van mekaar opgerig en later ongeveer 'n 1,000 meter sodat elke blokhuis binne sigafstand van mekaar was. Sommige van die blokhuisse is tot 200 meter van mekaar opgerig, onderling verbind met doringdraad sowel as per telefoon. Die Britse magte het gehoop om op dié wyse die uiters beweglike republikeinse tot klein groepe te isoleer en so skadeloos te stel. In meeste gevalle is twee tipes blokhuisse opgerig — óf gemaak van

Blokhuis "A" op Basuto Hill wat die pad na Qwaqwa en Oliviershoek dek

Blokhuis "B" op Basuto Hill wat die pad na Qwaqwa en Oliviershoek dek

Die geproklameerde blokhuis oos van Harrismith

sinkplaat en hout of van klip (sandsteen). Elke blokhuis is ook deur 'n heining van doringdraad omring en beman deur sewe soldate. Die Royal Engineers het die blokhuise opgerig teen 'n koste wat gewissel het van R30 tot R140 elk. Drie tot ses blokhuise van sink en hout is per dag opgerig.

Hierdie blokhuise is vandag nog bekende gesigte langs die hoofspoorlyne van Suid-Afrika. Hulle bestaan uit twee verdiepings wat met trappe verbind is, en voorsien van skietgate om aanvallers af te slaan. Nieteenstaande die minagting waarmee die Boere hulle bejeën het, het hulle 'n waardevolle funksie vervul in soverre geen belangrike brug deur die republikeinse magte vernietig is tydens die duur van Kitchener se bevel nie.

Die blokhuise wat nog bestaan, is deel van die oorspronklike netwerk van duisende blokhuise en forte wat in 1902 aangeleg is in die Oranje-Vrystaat en Transvaal, Natal, Botswana en die Kaapprovinsie. Vir 'n goeie aanduiding van die omvang van die indrukwekkende netwerk, kan maar slegs na die Vrystaat verwys word. In die Vrystaat het die blokhuislyn gestrek van Wolwehoek (noord van Kroonstad) na Heilbron, Frankfort, Tafelkop, Vrede, Bothaspas tot by Mount Prospect in Natal. Vanaf Vereeniging het 'n ander lyn aan die Vrystaatse kant van die Vaalrivier ooswaarts gestrek tot by Greylingstad. 'n Derde lyn het ooswaarts vanaf Kroonstad na Lindley, Bethlehem en Harrismith gestrek, en ook verder na De Beerspas in die Drakensberge. Hierdie netwerk in die Noordoos-Vrystaat is voltooi deur 'n lyn wat gestrek het vanaf Bethlehem oor Fouriesburg na Ficksburg, en 'n ander lyn vanaf Bloemfontein oor Sannaspos na Ladybrand.

In die Wes-Vrystaat het fortifikasies en militêre poste gestrek vanaf die spoorweglyn na Kimberley, al langs die Modderivier, en vanaf Kimberley deur Boshoff en Bultfontein na Winburg Road, vanwaar 'n blokhuislyn tot by Winburg gestrek het. Vanaf die Vaalrivier het 'n blokhuislyn oor Hoopstad na Winburg Road gestrek.

Veral die blokhuislyn noord van Kroonstad na Vereeniging en verder na Johannesburg en Pretoria is dikwels deur generaal C.R. de Wet geteister. Daarom is dié lyn ook deur gepantserde treine gepatroleer. Suidwaarts het hierdie lyn langs die spoorlyn na Bloemfontein, Norvalspont, Colesberg en Naauwpoort gestrek.

Die blokhuislyn het destyds regoor staatlake grense gestrek. Die lyn vanaf Queenstown in die Oos-Kaap het noordwaarts oor Molteno en Burgersdorp geloop, oor die Oranjerivier na Bethulie. 'n Syllyn het ooswaarts langs die Oranje tot by Aliwal-Noord en Lady Grey gestrek.

Hierdie streek was vir die invallende republikeinse magte die hooftoegang tot die Kaapkolonie. Daarom was daar suid van die Oranje, benewens die blokhuise ook militêre poste en garnisoene, by Bethulie, Venterstad, Stormberg, Lemoenfontein, Myburgh, Jamestown, Maraisburg, Dordrecht en Indwe.

Hoewel miljoene rande op die blokhuisstelsel gespandeer is, was hulle tog nie in alle opsigte so suksesvol nie. Die stelsel het gedien as basis vir die Britse "drives" waarmee die Engelse probeer het om die Boeremagte te vang deur hulle teen die lynes vas te dryf. In die laaste maande van die oorlog het die mees verbete guerrillastryd in die Noordoostelike Vrystaat rondom Harrismith gewoed. Generaal C.R. de Wet was een van die Boerekrygers wat sy minagting vir die stelsel getoon het deur dikwels deur die blokhuislyn te breek. Hy het getoon dat die tradisionele omsingeling van die vyand deur troepe, goedkoper en doeltreffender as die blokhuisstelsel was. Die blokhuise van sink en hout het hulle ook nie tot bewaring geleen nie. Na vredesluiting in 1902 het die Britse amptenare wat die verslane Boerebevolking in die Vrystaat en Transvaal moes repatrieer van die sink en hout gebruik om hulle op die afgebrande plase te hervestig.

Die provinsiale en plaaslike regerings is vandag betrokke by bewaring en restaurasie, maar of dié twee owerheidsinstansies voldoende aandag daaraan skenk, is 'n ope vraag. Toegegee, groeiende bevolkingsgroepe en die druk wat dit meebring op beboude omgewings wat oor bewaringswaardige erfenisse beskik, sal toeneem met verloop van tyd. Daar is aanduidinge dat ook die moderne tegnologiese vooruitgang die mens met die verlede en die natuur kontak laat verloor het. 'n Materialistiese lewensbeskouing ten koste van simpatie met die geestelike kultuur en historiese erfenisse het hom van die mens meester gemaak.

Vanweë die hoë koste verbonde aan die bewaring van historiese geboue, spreek dit vanself dat met groot omsigtigheid besluit moet word wat behoue kan bly. Verskillende oorwegings vir bewaring is tersprake — histories, opvoedkundig, esteties, argitektonies. Dit bring ons by bewarings- en kunshistoriese instansies wat hulle ten doel gestel het om langs die wetenskaplike weg die antwoorde te vind waarvolgens die staat, die provinsies, die stadsrade, sowel as die private sektor en private eienaars kan optree om die tasbare en sigbare reste van ons verlede vir ons en die nageslag te bewaar. Hierdie instansies het in die verlede telkens die Raad vir Nasionale Gedenkwaardighede en Stigting Simon van der Stel se oorwoë raad en

advies na die wind gestrooi. Die gevolg was dat kosbare ou historiese geboue gesloop of onherstelbaar vermink is.

Die enigste slotsom waartoe mens kom is dat die Raad vir Nasionale Gedenkwaardighede steeds die grootste omsigtigheid met die bewaring al dan nie van historiese geboue aan die dag moet lê. Vir die taak wat die Raad verrig, is daar groot waardering. Ondersteunende instansies soos Stigting Simon van der Stel en die Sentrum vir Kunshistoriese Navorsing van die Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing kan in hierdie verband 'n bydrae van onskatbare waarde lewer. Deur eie navorsing en deur skakeling met die owerhede en die private sektor, is die bewaring van waardevolle voorwerpe in ons mensgemaakte omgewing 'n werklikheid en nie bloot 'n vergesig nie. Soos dr. Anton Rupert tereg al opgemerk het, moet 'n volk nooit toelaat dat sy nageslag hom daarvan beskuldig dat sy voetspore weggee word deur sy geskiedenis af te breek nie. Dit is verblydend dat bewaring vandag soveel prioriteit geniet, maar jammer dat soveel reeds deur onverskilligheid verlore is. Mnr. Brian Bassett, hoofvakkundige van die R.N.G., het self tydens die restourasie- en bewaringsimposium op Potchefstroom in Oktober 1982 verklaar dat ons die laaste geslag is wat uit 'n omgewingsoogpunt nog keuses vir die toekoms kan maak.

Deur die koördinerende van werksaamhede van verantwoordelike instansies sal ons in staat wees om soveel moontlik van gehalte wat nog in ons omgewing oorgebly het, aan Suid-Afrikaners van môre oor te kan dra.

Bronnelys

Literêre werke

- Hawkins, E.B.: The Story of Harrismith, 1849-1920. Harrismith, 1982.
- Oberholster, J.J.: Die Historiese Monumente van Suid-Afrika. Kaapstad, 1972.
- Rosenthal, E. (ed.): Encyclopaedia of Southern Africa. London, 1964.
- Steytler, F.A.: Die Geskiedenis van Harrismith, Bloemfontein, 1932.
- Van Riet Lowe en Malan, B.D.: The Monuments of South Africa. Cape Town, 1949.

Koerantartikels

- Beeld, 14.10.1982.
- Die Volksblad, 8.5.1982 (Hoofartikel) en 13.10.1982.

Ander

- Mededelings deur die Stadsklerk, Harrismith, 18.10.1982.

Prof H W Snyman: Third National Chairman of the Simon van der Stel Foundation

Deon Jooste
Director

During the National Council meeting of the Simon van der Stel Foundation held at Oudtshoorn on 30 April 1983, Prof H W Snyman was elected as the third National Chairman of the Foundation after Dr S Meiring Naudé had indicated that he was not available for re-election.

The election of Prof Snyman heralded the beginning of a new era in the history of the Foundation. He is the first Chairman to be elected according to the new Articles of Association as well as the first Chairman that represented a branch of the Foundation on the National Council.

YOUTH

Born in Potchefstroom, the baby years were spent in Durban and his boyhood years in the Eastern Cape. After attending the primary schools of Seymour and Balfour, he matriculated in the first class in 1932 at Gill College, Somerset-East. In recognition of his excellent academic career at school, his Alma Mater awarded him its highest award, the Croll Bursary.

This bursary enabled the young Hennie Snyman to enrol in 1933 as a student in Medicine at the University of the Witwatersrand where he obtained the MB BCh Degree in 1938. The award of a prestigious postgraduate bursary enabled him to proceed to the Netherlands for further training in Internal Medicine at the University of Groningen.

Circumstances of the Second World War held him restricted in the Netherlands. In 1942 at the age of twenty-seven, he received his Doctorate in Medicine. He was subsequently appointed associate professor and during 1944 Acting Head of the clinic.

He returned to South Africa in 1946 and settled in Johannesburg where he practiced as a specialist physician.

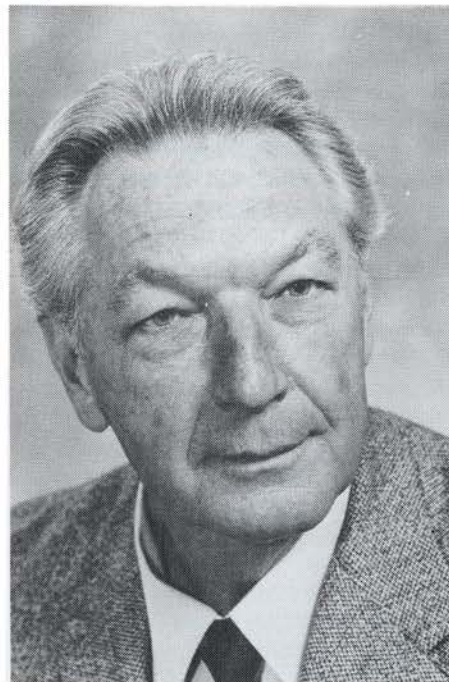
ACADEMIC CAREER

He was appointed in 1949 as senior physician, senior lecturer and head of the Department of Systematic Medicine at the University of Pretoria and in 1951 became the first professor and head of the Department of Internal Medicine. Prof Snyman played a leading part at the University for many years. He was Professor and Head

of the Department of Internal Medicine for twenty-two years, Dean of the Faculty of Medicine for twenty years, and member of the Council of the University of Pretoria for eight years. During his period of office various new departments and academic degrees with regards to Medicine were introduced. He was the study leader of twenty-three doctoral dissertations and played a major part in the training of more than 3 500 medical practitioners.

ANDER AKTIWITEITE

Dit was egter nie net op akademiese gebied dat prof. Snyman hom onderskei het nie. Vir byna vyf-en-twintig jaar was hy

lid van die S.A. Geneeskundige en Tandheelkundige Raad, vir meer as die helfte van daardie tydperk was hy Vise-President en vir die laaste sewe jaar President van die Raad. Hy was ook die eerste Voorsitter (1966) van die Medisynebeheerraad — 'n amp wat hy tien jaar beklee het.

Afgesien van die werk binne beroepsverband, het prof. Snyman ook belangrike bydraes in ander organisasies gelewer. Vanaf 1979 tot 1981 was hy die Voorsitter

van die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns; hy is nog raadslid. Hierdie liggaam het in 1976 die Havengaprys vir Geneeskunde aan hom toegeken. Hy was die beplanner en eerste Rektor van die Mediese Universiteit van Suider-Afrika. Hy het ook op sewe regeringskommissies gedien, onder andere die Suidwes-Afrika-Kommissie en die Kommissie van Onderzoek na die Hoë Koste van Mediese Dienste en Medisyne.

Hy is die skrywer van agt-en-tagtig artikels, vier boeke en het bydraes vir nog nege gelewer. Hy is stigter en hoofredakteur van die Afrikaanse mediese maandblad "Geneeskunde". In Oktober 1980 is die ere-graad M.D. deur die Universiteit van Pretoria aan hom toegeken terwyl die ere-oorkonde van die Mediese Raad ook aan hom oorhandig is. Die Fakulteit Geneeskunde van die Universiteit van Pretoria se hoofgebou staan tans bekend as die H.W. Snyman-gebou. Hy het as Generaal-majoor in die Burgermag van die S.A. Weermag gedien en dra die Suiderkruis-medalje.

As medikus en akademikus het prof. H.W. Snyman die hoogste sporte bereik. Tog het hy reeds jare lank ook 'n aktiewe belangstelling in die bewaring van ons natuur- en historiese erfenis geopenbaar.

Wat is sy standpunt oor bewaring en die rol wat Stigting Simon van der Stel moet speel? Hierop gee hy die volgende antwoord:

"Die rykdom van 'n volk is ten dele geërf, ten dele verwerf. Ons erf ons land en die skoonheid van sy ruimtes, berge, bosse en strome; ons erf ook sy geskiedenis en die kosbare maar verganklike nalatenskap van ons voorgeslagte se vlyt en skeppende dade.

Hierdie erwe moet elke geslag opnuut vir homself verwerf.

Die bewaring van die skoonheid en betekenis van ons natuurlike en van ons mensgemaakte omgewing, verinnig en verryk ons as mense. Elkeen se deelname daarin, oral in ons land, is 'n bydrae tot ons erflating aan die volgende geslag. So kon Europa, as voorbeeld, so 'n ryk tapisserie van kulture vir sy inwoners en besoekers voorhou. So wil die Stigting Simon van der Stel — bewarend, deelnemend en opvoedend — die kulturele rykdom van ons land en sy mense help uitbou."

Die NG-kerkgebou of “Wit Kerk” te Middelburg, Transvaal

Gerhard M. van der Waal
Deon Jooste

Daar het reeds heelwat storms rondom die *Wit Kerk* te Middelburg gewaai — met goede of kwade gevolge — wat mens daaraan herinner dat hoë bome veel wind vang. Die feit dat die kerkgebou vandag nog staan is egter bewys daarvan dat die besef van die waarde van so 'n “stormbakken” tog lewendig is in die plaaslike gemeenskap waarin dit staan. Meer dorpe en stede in ons land sou daaraan goed doen om die voorbeeld van Middelburg te volg deur historiese landmerke aan te wys wat vir vandag en die toekoms die rigting kan aandui. In 'n tyd van veranderings, soos waarin ons vandag leef, is dit immers goed om te weet waar jy vandaan kom.

Hieronder volg twee bydraes oor die betekenis van die *Wit Kerk*.

1. HISTORIESE AGTERGROND — DEON JOOSTE

1.1 INLEIDING

Dit is besonder opvallend vir die waarnemer in die Suid-Afrikaanse geskiedenis dat gemeentestigting dikwels dorpstigting voorafgegaan het. Die behoefte aan 'n gebou waar godsdiens beoefen kon word was dus by baie pioniers in die binneland die sterkste oorweging wanneer dorpstigting oorweeg is. Hierdie neiging is terselfdertyd 'n treffende getuigenis van die sterk godsdiensstige oortuigings wat by talle van die pioniers aanwesig was. Dit was dan ook dieselfde godsdiensstige oortuiging wat gelei het tot die uiteindelijke oprigting van die N.G. Kerkgebou in Middelburg (Tvl.) wat mettertyd ook bekend geword het as die Wit-kerk.

1.2 ONTSTAAN VAN DIE DORP MIDDELBURG

Vanweë kerklike en ander verskille het 'n groot aantal Voortrekkers in die omgewing van Lydenburg teen 1859 nog nie die gesag van die Zuid-Afrikaansche Republiek erken nie. Die Lydenburgers was in hulle eie politieke verband georganiseer en die omgewing waar Middelburg mettertyd tot stand sou kom, het op daardie tyd-stip ook onder Lydenburg geval.

Aangesien daar 'n behoefte ontstaan het om 'n dorp tussen Lydenburg en Pretoria te stig, het die Lydenburgse Volksraad op 25 Oktober 1859 besluit om 'n dorp te stig op die plase Klipfontein en Keerom,

“by die eerste spruit van die Olifantsrivier”. Op 29 Maart 1860 het die Volksraad verder besluit dat die nuwe distrik Middelburg sou heet en terselfdertyd is sy grense ook bepaal. Kort hierna het die inwoners van Lydenburg en omstreke hulle geskille met die Z.A.R. bygelê en is Lydenburg en dus ook die Middelburgdistrik by die Z.A.R. ingesluit.

Die twee plase, Klipfontein en Keerom, waarop die Lydenburgse Volksraad gemeen het die nuwe dorp tot stand moes kom, het egter nie besonder byval gevind nie en die gevolg was dat daar van die voorgenome dorpstigting aanvanklik niks tereg gekom het nie.

Die Nederduits-Gereformeerde Kerk van Lydenburg het op 28 Januarie 1864 die eienaar geword van die plaas Sterkstream met die doel om daar 'n kerkdorp te stig. Op daardie datum is die plaas vir £22:10:00 en twee watererwe in die nuwe dorp van Lodewyk de Jager (snr.) gekoop. Twee jaar later het landmeter, Theodore Rooth, die nuwe dorp opgemeet. Dit is ook interessant om te weet dat die plein voor die Wit-kerk na Theodore Rooth vernoem is.

Die gemeente Nazareth is op 9 Maart 1867 as 'n selfstandige gemeente erken. Die kerkraad van Lydenburg het reeds op 25 Februarie 1867 ook die plaas Sterkfontein aan die kerkraad van Nazareth afgestaan.

Intussen was daar nog geen instemming oor die naam van die nuwe dorp nie. Teenstanders van die naam Nazareth het op 27 Junie 1873 twee memories ingedien by die Uitvoerende Raad van die Z.A.R. met die versoek dat die naam Nazareth na Middelburg verander word. Die Volksraad het hierdie versoek op 23 Oktober 1874 toegestaan.

1.3 DIE EERSTE KERKGEBOU WORD OPPERIG

Die eerste inwoner van Middelburg was landmeter Theodore Rooth wat sy huis reeds in 1865 opgerig het.

In die loop van 1867 het die tweede gebou, die N.G. kerkgebou, tot stand gekom. Dit was 'n grasdakgebou en het gestaan op die terrein waar die Middelburg-hotel tans staan. Met die totstandkoming van die gemeente is die herderlike taak eers deur 'n konsulent verrig maar in

1874 het die latere baie bekende ds. D.F. Bosman die beroep na die gemeente aanvaar.

1.4 DIE WIT-KERK WORD OPPERIG

Middelburg het na sy stigting aanvanklik maar stadig gegroei. Teen 1874 was daar maar nog net sewe huise in die dorp. Hierdie getal het geleidelik toegeneem tot ongeveer sestig huise in 1885.

Intussen het ds. Bosman in 1880 die gemeente verlaat en dit was eers vier jaar later dat prof. A.P. Burger hom die beroep na Middelburg laat welgeval het. Ds. Burger sou sy hele bediening op Middelburg deurbring — tot Oktober 1928 toe van hom en sy vrou afskeid geneem is.

Die behoefte aan 'n doelmatige kerkgebou het ná 1884 al hoe sterker geword. Gevolglik het die kerkraad besluit dat 'n nuwe gebou opgerig moes word en op 5 Desember 1886 het die boukommissie sy eerste vergadering gehou. Dit is waarskynlik dat die bouer Johann Carl Maximilian (John) Hager was en sy vader, die bekende Carl Otto Hager, die argitek. (Sien aantekeninge hieroor aan die einde.) Op 2 April 1887 is die hoeksteen van die nuwe kerk deur ds. Burger gelê.

Die finansiering van die kerk is 'n baie interessante voorbeeld hoe plattelandse gemeentes gedurende die neentiende eeu fondse bekom het om kerkgeboue op te rig. Dit was hoofsaaklik deur die verkoop van grond, in die vorm van erwe dat geld verkry is om die boukoste te verhaal. Voorts is fondse ook ingesamel deur kollektelyste en gemeentebasaars.

Teen die middel van 1889 is gemeen dat die kerkgebou teen die einde van daardie jaar ingewy sou kon word. Tydens die kerkraadsvergadering van 30 September 1889 het die Boukommissie die kerkraad verwittig dat die gebou om verskeie redes waarskynlik nie dan klaar sou wees nie. Gevolglik het die kerkraad besluit om die inwyding uit te stel tot 18 Januarie 1890.

By dieselfde vergadering het die kerkraad ook besluit dat die kerkbanke verhuur sal word. Hierdie gebruik by kerkrade het ernstige twispunte tussen lidmate in verskillende gemeentes oor 'n lang tydperk meegebring en tog het hulle daarmee volhard. Omdat die besluit van die kerkraad van Middelburg in hierdie verband so tipies

is van talle besluite oor hierdie onderwerp, word dit interessantheidshalwe volledig vermeld.

Die twee banke regs van die kansel sou uitgehou word vir die ouderlinge en die twee aan die linkerkant vir die diakens. Twee banke, links en regs van die kansel en agter die ouderlinge en diakens sou vir vreemdelinge gereserveer word. Een bank, reg voor die kansel is uitgehou vir die landdros en ander regeringsamptenare. In die pastorievleuel is 'n bank gereserveer vir die pastorie-gesin. Die orige voorste banke was beskikbaar vir ouer persone en dié met liggaamsgebreke. Al die ander banke sou verhuur word, uitgesonderd dié onder die gallerye.

Die banke sou as familiebanke verhuur word, behalwe dié aan die regterkant van die middelblok wat as enkelsitplekke verhuur sou word. Die huurgeld sou vyf sjellings per jaar bedra en was jaarliks vooruitbetaalbaar. Indien die huurgeld nie betaal is vóór die einde van die jaar nie, sou die huurder sy aanspraak verbeur.

Teen die middel van Januarie 1890 was die gebou feitlik afgehandel en is besluit dat die inwyding op 18 Januarie 1890 sou plaasvind. Die horlosie, klokke, orrel en lampe is deur pastoor Nauhaus uit Duitsland bestel, maar het ongelukkig toe nog nie opgedaag nie. Die preekstoel is deur ene Erxleben van Kaapstad gemaak.

Tydens 'n buitengewone kerkraadsvergadering wat op 16 Januarie 1890 gehou is, is die plegtigheid wat met die inwyding saamgaan, bespreek. Die gemeente sou by die ou kerk vergader om 10h00 waar die leraar van Lydenburg 'n afskeidswoord sou spreek. Daarna sou die plegtige optog na die nuwe kerk begin en wat as volg opgemaak sou word: eers die Koster, gevolg deur die Boumeester, lede van die Boukommissie, oudste ouderling met die Bybel, kerkraadslede en dan die res van die gemeentelede.

Die optog moes deur die voorhek gaan en dan regsom die gebou tot by die voordeur wat deur die voorsitter van die kerkraad, ds. Burger, geopen sou word. Daarna moes Psalm 100:3 gesing word, gevolg deur orrelspel. Vervolgens moes die koor Psalm 132:8,9 sing. Ds. Bosman, eerste leraar van die gemeente, maar toe van Pretoria, sou daarna die inwydingsrede lewer aan die hand van Jesaja 52:7,8,9. Die verrigtinge sou afgesluit word deur koorsang.

Op hierdie wyse het die ideaal van talle inwoners van Middelburg 'n werklikheid geword en is 'n gebou tot stand gebring wat na meer as neëntig jaar nog steeds 'n lewende getuie is van die lewens- en wêreldbeskouing van diegene wat daar aanbid.

BYLAE

Sekere belangrike feite in verband met

hierdie kerkgebou kan ongelukkig nie aan die hand van primêre bronne vasgestel word nie:

(i) DIE BOUER

Nêrens in die notule van die kerkraad word die naam van die bouer verstrekk nie en ongelukkig is die notule van die kerkraad die enigste dokumente wat in die Nederduitse Gereformeerde Kerkargief is. F.A. Grundlingh in die publikasie: Geskiedenis van Middelburg, Transvaal, verwys ook nie na hierdie feit nie.

Dit is egter bekend dat Johann Carl Maximilian Hager, die seun van die bekende argitek, Carl Otto Hager, 'n bouer was. (Sien mev. S.M. Hofmeyr: Carl Otto Hager, Negentiende Eeuse Kerkargitek, bladsye 167 — 175 in Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek, Volume 37, nommer 1, September 1982.) Voorts is dit ook so dat mnr. G.M. van der Waal van die Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing vasgestel het dat J.C.M. Hager op 16 Mei 1886, drie erwe in Middelburg bekom het. (Transportakte T315/1890).

In 'n persoonlike brief van C.L. Hager, 'n broerskind van J.C.M. Hager, aan mev. S.M. Hofmeyr, gedateer 2 November 1981, sê hy dat sy oom waarskynlik die bouwerk onderneem het.

In 'n koerantberig in die Sunday Times wat vroeg in hierdie eeu verskyn het, meld H.D. Hodgson dat J.C.M. Hager beslis die bouer van die kerk was.

Op grond van al bogenoemde getuienis en ook dat geen ander persoon as die moontlike bouer genoem word nie, kan redelike wyse aanvaar word dat Johann Carl Maximilian Hager wel die bouer van die Wit-kerk was.

(ii) DIE ARGITEK

Die kerkraadsnotule vermeld ook nêrens wie die argitek was nie. F.A. Grundlingh verwys op bladsy 23 in sy reeds aangehaalde werk "dat die heer Hager van Stellenbosch die argitek was" — dus moes dit Carl Otto Hager gewees het. Grundlingh vermeld ongelukkig nie sy bron nie, maar nou is dit so dat hy reeds vanaf Julie 1917 verbonde was aan die personeel van die plaaslike hoërskool op Middelburg en dus mondelings kon verneem het wie die argitek van die Wit-kerk was.

In sy reeds gemelde brief van 2 November 1981 aan mev. S.M. Hofmeyr van Pretoria, skryf C.L. Hager dat sy grootvader, C.O. Hager "die planne van die N.G. Kerk van Middelburg, Transvaal" opgestel het.

(iii) Ten slotte is daar ook nog 'n probleem wat die hoeksteen betref. Grundlingh meld die legging van die hoeksteen in sy publikasie op bladsy 23, maar nou is dit so dat daar tans geen hoeksteen by die gebou sigbaar is nie. Skrywer het met verskillende persone op Middelburg onderhoude gevoer, maar niemand kon die hoeksteen onthou nie. Indien daar 'n hoeksteen was dan is dit waarskynlik vroeg in hierdie eeu om die een of ander rede verwyder of toegepleister.

In die notule van die kerkraad kom daar ook geen verwysing voor van die hoeksteenlegging nie. Die bron van Grundlingh

Die bekende skildery: *Nagmaal* (1934) deur W.H. Coetzer, toon hoe die *Wit Kerk* eertyds 'n sentrale rol in die gemeenskap gespeel het. Hierdie historiese perspektief verhoog die waarde van die kerkgebou vir ons vandag.

se inligting is dus onbekend en die feite wat hy in hierdie verband meld, kon nie gecontroleer word nie.

Bronnelys:

- (i) Notule van die Zuid-Afrikaanse Republiek.
- (ii) Notule van die kerkraad van Lydenburg.
- (iii) Notule van die kerkraad van Middelburg, Transvaal.
- (iv) Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek, vol. 37, no. 1, September 1982.
- (v) F.G.M. du Toit: Die Nederduitse Gereformeerde Gemeente Middelburg, Transvaal. Pretoria. 1967.
- (vi) F.A. Grundlingh: Geskiedenis van Middelburg, Transvaal. Middelburg, datum onvermeld, waarskynlik 1952.

2. ARGITEKTUUR HISTORIESE BESKRYWING — GERHARD M. VAN DER WAAL

STADSBEEELD

Die dorp Middelburg is in 1866 deur die Goewermentslandmeter Th. Rooth uitgelê net suid van die Klein Olifantsrivier. Die algemene opvatting bestaan dat dit vanselfsprekend is dat 'n kerkgebou 'n sentrale posisie in die dorp sou inneem en dat dit die dorpsbeeld vir geruime tyd sou oorheers. Middelburg was immers as gemeentesentrum gestig. Vir die eerste dekades van Middelburg se bestaan was die teenoorgestelde egter waar. Die eerste kerkgeboutjie van 1867 was klein en laag en het twee blokke suid, verwyderd van die Kerkplein gelê, op die hoek van Kerken Langstraat. Gevolglik het die kerkgeboutjie veel gelyk op die klein wit huisies wat plek-plek langs die strate gestaan het.

Dit was eers met die oprigting van die sogenaamde *Wit Kerk* in 1889-90 dat die dorp 'n sentrale fokuspunt op Kerkplein ontvang het. Teen hierdie datum was die strate voller bebou en het die eerste dubbelverdieping winkels begin verskyn. Hierdie ontwikkelings was veral die gevolg van die opkoms van die handel in Middelburg wat gestimuleer is deur die transportroete deur die dorp na die Oos-Transvaalse Goudvelde. Tewens het die stadsbeeld voller geraak deur die groei van die bome wat deur die vroeë intrekkeers geplant is en teen 1890 volle wasdom bereik het. Die dorp het sy vooruitgang dus onder andere uitgedruk in die sentrale posisie en omvang van die kerkgebou. Dit het soos 'n breë wit massa uitgerys bo die lae bebouing en aaneenlopende begroeiing van die dorp. Bowendien was die toringspits van ver af sigbaar in die landskap. Sterker nog as in die verlede het die Middelburgse gemeenskap nou uiting gegee aan die sen-

trale plek wat die godsdienst in sy midde inneem, en vir vele jare sou dit nog so bly. Tydens die Britse besetting gedurende die Tweede Vryheidsoorlog en tydens die aanwesigheid van die groot aantal Britse soldate wat in die Militêre Barakke suidwes van die dorp gehuisves was (1902-9), het die *Wit Kerk* steeds soos 'n baken van die geloofsoortuiging van die Boeregemeenskap bo die woelinge in die dorp uitgetroom.

Ook het die *Wit Kerk* 'n belangrike posisie ten suide van die Roothplein ingeneem, wat die sentrum van bedrywighede van die dorp was. Net soos by ander Republikeinse dorpe, waar daar net een sentrale plein was, soos oorspronklik by Pretoria, is die religieuse, owerheids- en handelsbelange met mekaar op een ruimte versoen. Dit herinner mens aan die Middeleeuse stede waar die markbedrywighede ook om die hoë kerkgeboue plaasgevind het. Die oprigting van die *Wit Kerk* (teen 'n bedrag van R26 000) het saamgeval met 'n opbloei van bouaktiwiteite om die Roothplein kort voor en na die eeuwisseling. So was daar reeds in 1888 'n beskeie *Markgebou* op die plein opgerig en is toe ook begin met die bou van die *Landdroeskantoor* aan die oostekant daarvan. Aan die suidekant is dit aangevul deur onder andere die *Standard Bank* (1899) en die *Stadskantore* (1903), terwyl die *Lavergebou* (Southampton House), *Frewingebou* en die *Blake-huis* almal omstreeks

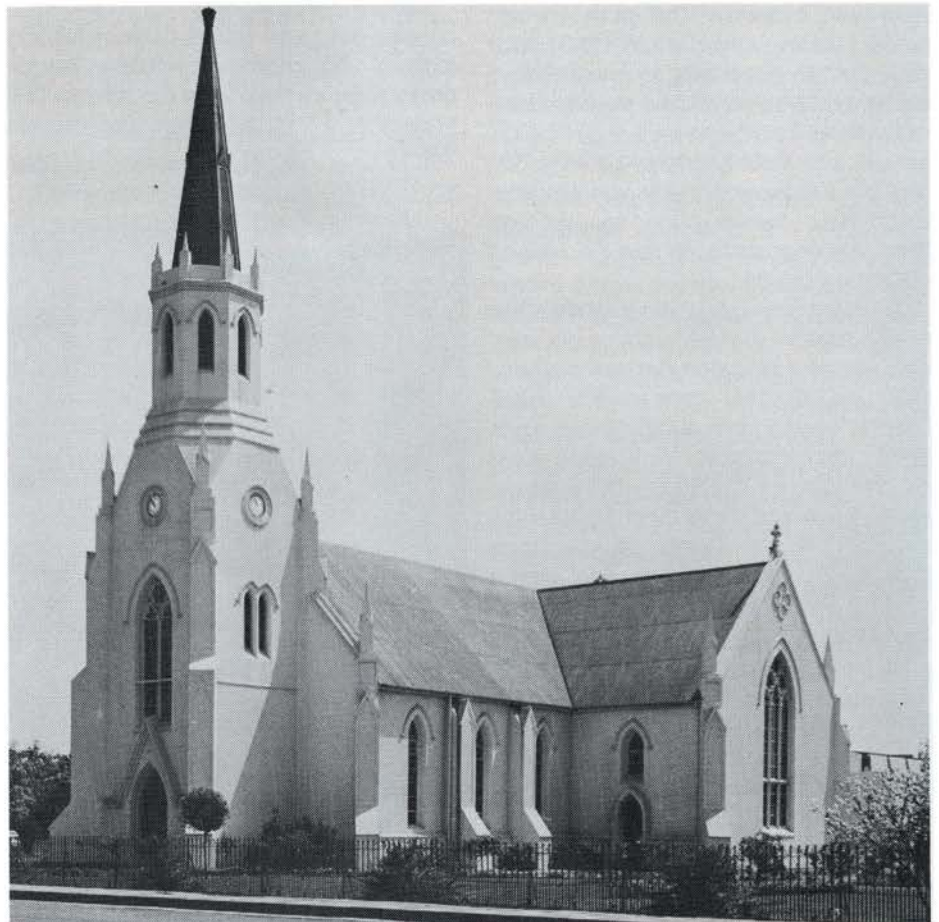
1904 aan die westekant van die plein verskyn het.

BOUVORM

Die *Wit Kerk* het, volgens die ou Christelike tradisie, 'n kruisplan waarop 'n hoë bouwerk met hoof- en dwarsskip opgerig is. In ooreenstemming met die hoë toring is die helling van die saaldak steil en word die eindpunte van die skepe deur spitsgewels beëindig. Hoë steunbere stut die mure op die hoeke en tussen die vensters en hulle gee verdere aksent aan die vertikale effek. Hierdie effek word voorts ondersteun deur die slank vensters wat in spitsboë eindig. Ten slotte is pinakels op die basisse van die eindgewels en by die toring aangebring wat die veelvlakkige keëlvorm van die toring herhaal.

Die boogafluitings van die vensters vind herhaling in die ronde vensters in die toring (waarin later horlosies geplaas is), en is in die bouvorm van die toring uitgedruk in die agtkantigheid van die drom waarop die dak van die toring rus. Ofskoon besonder abstrak hanteer, is die wisseling in die bouvorm van vierkantige basis na agthoekige top 'n interessante alternatief wat in die toringvorm toegepas is. Dit skep 'n mate van dinamiek wat dikwels by dorpskerke ontbreek.

In elke eindgewel van die skepe is 'n breë boogvenster met traserings aangebring wat die breedte van die skip kontras-

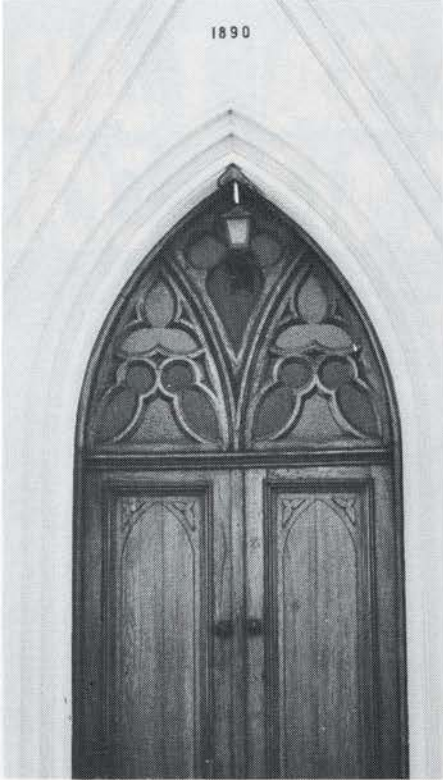

Die *Wit Kerk* te Middelburg, Transvaal. (Foto: A.A. Kock, RGN, 1981).

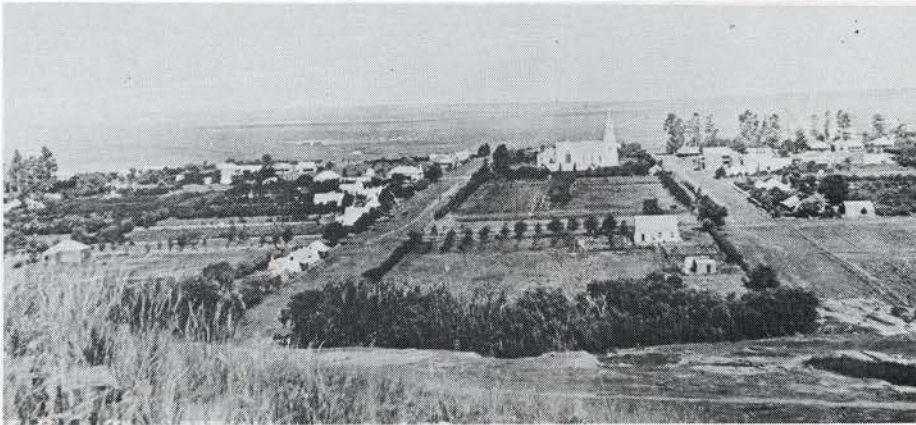
teer met die symure wat smaller vensters en steunbore bevat. Die traserings is in klip uitgevoer en is staaltjies van vakmanskap. Bo die vensters is vier-lob-versierings in reliëf aangebring.

INTERIEUR

Van binne is die ruimte as 'n T-vormige eenheid geskep. Ofskoon hoog genoeg

Neo-Gotiese vormelemente is konsekwent toegepas in die deuroplysting en houtwerk. Ofskoon die boudatum bo die ingang verskyn, is die hoeksteen nêrens te sien nie. Indien iemand weet waar dit is of wat daarop gestaan het, sal die outeur dit waardeer as dié inligting na die hoofkantoor van die Stigting Simon van der Stel gestuur word. (Foto: A.A. Kock, RGN, 1981.)

Voor die ontwikkeling van Middelburg na 1902 het dit met sy landerye en boomplantings 'n eg plattelandse karakter gehad, met die Wit Kerk soos 'n ligbaken in die sentrum. Geen wonder dat Oliver Osborne (*In the land of the Boers*) die dorp in 1900 beskryf het as "a small sleepy village." (Foto: Africana-museum, kopie: A.A. Kock, RGN, 1983.)

om 'n galery en orrel te kan akkomodeer, is die vertikale effek hier grotendeels afwesig. Dit moet toegeskryf word aan die afwesigheid van die elemente wat by die eksterieur die ruimte om die kerk binne-dring, soos die toring, pinakels en steunbore. Verder skep die galery 'n sterk horisontale gevoel deurdat die ruimte nou in lae ingedeel is. Ook maak die donker houtplafon die dak visueel laer en word dit, vanweë die beperkte beligting, haas as 'n horisontale vlak gelees.

Behalwe die krulle in die houtwerk van die dakkonstruksie en op die borswering van die galery, en die traserings in die vensters van die eindgewels, is die interieur onversierd, die preekstoel, orrel en doopvont daargelaat. Waarskynlik was die oorspronklike banke egter dekoratiewer as die huidige saaklike banke wat die oues vervang het. Die hoofingang wat direk onder die toring geleë is, is tans deur 'n moederkamer afgeskerf, maar waarskynlik was dit oorspronklik direk verbind met die hoofruimte.

FUNKSIE

Ofskoon die Hervorming in die 16e eeu, veral in Noord-Europa, gestreef het na die ontwerp van 'n nuwe kerkvorm, die sogenaamde sentraalbou, het die ouer tradisie van die Rooms-Katolieke kruisbou nie uitgesterf nie. Ook in Suid-Afrika is byna die meerderheid groter kerke op 'n kruisplan ontwerp. In teenstelling met die oervorm, het die liturgiese ruimte hier egter nooit 'n kruisvorm aangeneem nie, maar eerder 'n T-vorm. Die ontbrekende deel is deurgaans aangewend as konsistorie. Dit is ook die geval in Middelburg. Verder is die langwerpige, fokus-gerigte effek van die oervorm aangepas deur die hoofskip korter, en byna ewe lank te maak as die dwarsskip. Gevolglik is tog 'n effek bereik wat ná aan dié van die sentraalbou gekom het. Ten slotte het die afwesigheid van siskepe die eenheidskarakter van die litur-

gie onderstreep: die hoorders kon almal die prediker sien.

ARGITEK

Die Duits-gebore argitek Carl Otto Hager was vir die ontwerp van die Wit Kerk verantwoordelik. Hager was 'n bekende kerkargitek gedurende die middelste helfte van die 19e eeu, veral in die Kaapprovinsie. Die 13 kerkgeboue wat van sy hand bekend is, is tussen 1852 en 1889 opgerig. Hiervan was die Wit Kerk nie alleen die laaste in sy oevre nie, maar ook die enigste wat noord van die Vaalrivier gebou is. Die Wit Kerk neem dus 'n besondere posisie ten opsigte van hierdie argitek se werk in.

Vergelyk mens die Wit Kerk met Hager se ander werk, dan verbaas dit nie dat daar 'n noue aansluiting is nie. Die kruisvorm kom byvoorbeeld algemeen voor as grondplantipe en so ook die hantering van die bouvorm met eindgewels, steunbore en pinakels. Interessant is die feit dat die hoofgange dikwels 'n sentrale plek onder die toring inneem en dat die toringdrom bewegingryk gemodelleer is om 'n oorgang tussen die vierkantige basis en die aghoekige dak te bewerkstellig.

SLOT

In die lig van die historiese en visuele rol wat die Wit Kerk in die gemeenskap en dorpsbeeld van Middelburg gespeel het, van die plek wat die kerkontwerp in die oevre van die argitek Hager inneem en van die instrinsieke boukunsige waarde van die gebou self, word aanbeveel dat die Wit Kerk in ere herstel word as die belangrikste monumentwaardigheid in die dorp.

Dit beteken nie alleen dat die Wit Kerk wetlike beskerming deur die Raad vir Nasionale Gedenkwaardighede moet ontvang nie, maar dat die gebou self as 'n kleinood vertroetel behoort te word, ten opsigte van opknapping, bewaring en gebruik, en dat die ontwikkeling van sy omgewing in simpatie met die kerkgebou sal geskied. By laasgenoemde kom byvoorbeeld die bewaring ter sprake van die historiese restante in die omgewing, soos die *Gedenknaald van die Eerste en Tweede Wêreldoorlog*, die *Ossewatrek-monument* (1938), die *Landdroskantoor* (1908) en *Stadhuis* (1941), asook die historiese huise in die oosfasade van die plein. Ongelukkig is die historiese wesfasade met sy sierlike geboue uit omstreeks 1904 onlangs gesloop. Die inwoners, verenigings en plaaslike bestuur van Middelburg het 'n groot verantwoordelijkheid om die historiese sentrum van hul dorp, waar hul religieuse, bestuurs- en handelslewe ontstaan het, te beskerm en op gepaste wyse te benut.

If that sounds somewhat presumptuous, consider this:

Expensive cars, generally speaking, have all-round independent suspension, rack and pinion steering, a front anti-roll bar, anti-burst locks and steel radials.

Expensive cars offer a rev counter, a quartz clock, comprehensive warning lights and a remote-control door mirror.

Expensive cars have lavish cloth upholstery, fully

the SABS in accordance with SABS 0171-1980 Code of Practice for the Measurement of Fuel Consumption.)

When it comes to finish, again the comparison must be with expensive cars.

In the words of The Star, "Body panels fit precisely, doors close with a soft 'clunk', and gentle pressure locks the boot."

None of this is surprising. Those who assemble the Ballade are dedicated to excellence.

THE NEW HONDA BALLADE SOME EXPENSIVE CARS COMP

reclining front seats, tinted windows all round and, occasionally, a heated rear window.

The new Honda Ballade has all these. In fact, as one young lady, appropriately from Finance Week, put it, "It delivers a whack more than its price promises."

Where it differs from expensive cars, or for that matter all cars, is in its typically Honda approach to performance.

The Ballade has a superb high-technology, high-output 1.3 litre twin carb engine. An exquisitely smooth 5-speed gearbox. And a strong low-mass no-fat body.

It's a combination that according to motoring critics makes the car "undeniably brisk" and "delightfully quick". Yet fuel consumption is a mere 4.8l/100km at a steady 60km/h, and 6.0l/100km at a steady 90km/h. (Measured by

Ultimately you may prefer to make your own comparisons. We therefore suggest you visit your local Honda/UCDD dealer for a test drive.

 HONDA
DRIVING FOR PERFECTION

**IS NOT BEYOND COMPARE.
COMPARE VERY WELL WITH IT.**

Government Avenue Cape Town

The Nation's oldest pedestrian thoroughfare

J.G. Brand

City Engineer, Cape Town

When Simon van der Stel arrived in 1679 he took an immediate interest in the Company's Garden and set about refashioning it.

During the re-development he made the central walk broader than it had been previously, thus dividing the Garden into two distinct halves and establishing the Avenue we know today. Before the planting of the English oak, *Quercus robur*, the Avenue had been planted with several other tree species, including lemon and orange. Oaks were first planted either in van der Stel's time or shortly thereafter. Although some of the oaks in the Avenue appear ancient it is most unlikely that any date back to his governorship.

Formerly the oaks planted were all *Quercus robur*, but because of the seasonal attack of mildew which causes them to deteriorate, it is now policy to use *Quercus cerris*, the Turkey oak, as a replacement tree.

Originally the top of the Avenue did not continue straight through to exit in what is now Orange Street but instead the way was blocked by a menagerie which had been established by Willem Adriaan van der Stel.

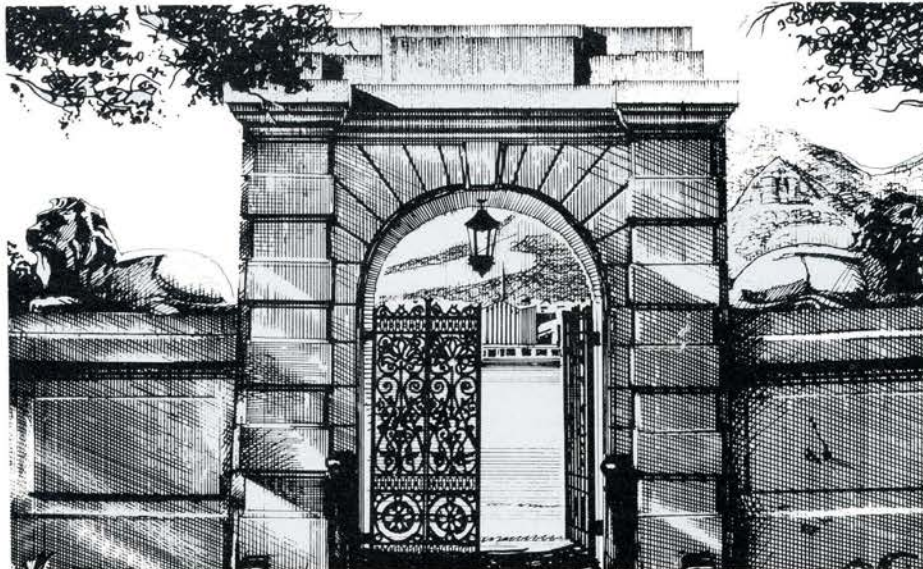
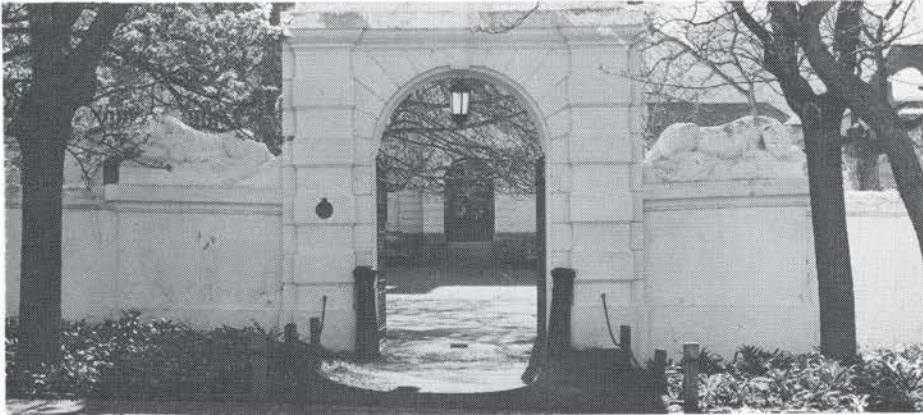
In 1804 the Avenue was extended right through, attaining its present length of 890m. The Beasts of Prey Park on the right (facing Orange Street) kept its original wall, but a new wall was built for the Bird and Antelope Park on the left. The original doorway leading to the Beasts of Prey enclosure was removed and the present gateway with its recumbent lionesses was erected. Louis Thibault was responsible for the planning and supervision of the work, Herman Schutte did the building and Anton Anreith the sculpture.

Opposite this gateway is the other one erected at that time. Unfortunately the two lions Anreith sculptured on either side of this gateway were removed shortly before

1873. The gateway was recently restored, and replicas of Anreith's lions are now in place.

Also dating from Anreith's time were four pillars, each bearing an urn. Two of these denoted entry into the avenue area which bordered the zoological garden and the other two demarked the exit from it. Three of these pillars remain but the urns have been broken off. There was also a gateway at the Orange Street end of the Avenue, a part of which still remains. A bridge which spanned a stream just outside the gateway as well as a guard house facing it have long since disappeared.

The Adderley Street entrance also had a fine gateway and guardhouse probably built in 1787 or 1788. Thibault did the design and Anreith was thought to have executed the ornamentation. Both have been demolished, the gateway in 1832 or 1833 and the guardhouse probably not before 1845.

The Avenue is a major access route to the city, about three thousand persons, mostly resident in the suburbs of Tamboerskloof and Vredehoek, walking through it to work every day.

Government Avenue was proclaimed a National Monument in 1937. At that time it had a gravel surface. In the mid-1960s, a cement-treated gravel surface was laid. More recently, part has been laid with interlocking concrete blocks, and the whole length will shortly be similarly resurfaced.

The assistance in the preparation of this article of Mr F.A. Roelofse, Director of Parks and Forests, City Engineer's Department, is gratefully acknowledged.

In the footsteps of Lacaille

Mrs Gillian Darling

On Monday 19th April 1751, the Abbé de Lacaille, eminent member of the French Academy of Sciences arrived in Table Bay.

In addition to surveying and charting nearly 10 000 stars from his observatory in Strand Street, he set up observation sites north of Cape Town with the purpose of measuring for the first time the shape of the earth in the southern hemisphere. This was done by measuring an arc of meridian nearly $1\frac{1}{4}^\circ$ in length. The survey of Lacaille's arc was made up of two large triangles with the common side Kapocberg/Riebeeck's Casteel, the southern point being his own observatory in Cape Town and the northern point on the farm Klipfontein, north of Piquetberg.

The result derived by Lacaille from his survey and observations disconcerted his fellow astronomers who respected his reputation for accuracy. The southern hemisphere was found to be larger than the northern hemisphere. The discrepancy remained unexplained until in the 1840s when the Astronomer Royal at the Cape, Thomas Maclear, undertook the verification and extension of Lacaille's arc. It was then found that local mountain masses had caused a gravitational disturbance, accounting for most of the apparent error. The earth was proved symmetrical, to general relief!

Maclear went to very great trouble to discover Lacaille's original points. At Riebeeck Casteel the ashes of the signal fire were found undisturbed on top of the mountain. A new baseline was measured near the original on the Darling flats. Establishing the northern "Station at Klypfonteyn" required two field trips, study of old records and interviews with aged local inhabitants offering conflicting evidence before Maclear was satisfied.

Our experiences in trying to find the north point in 1983 were not unlike his. Since his visit the little village of Aurora has grown up adjoining the farm Klipfontein. The locals greeted our enquiries with puzzled stares.

As the spot is shown as a monument on modern maps we were expecting it to be marked with a plaque or stone, but when at last we found the farm Klipfontein a young man who was repairing a tractor pointed out a flat piece of hard ground. He didn't know anything more but directed us to his aunt, who was "interested in such things".

The aunt, Mrs Visser, received us enthusiastically in her delightful low, thatched cottage with reed ceilings. Here she told us

what she knew about the marker point. It was thought to have been buried in the circular threshing floor at Klipfontein. Some years previously inspectors from the Monuments Commission, dismayed by the total lack of any visible evidence had called for local testimony.

At that time, she said, a man had come forward who as a small boy had seen the threshing floor dug up for repairs. A brass pin mounted in a heavy metal cylinder had been found, the whole set in a circle of flat stones. The cylinder had been removed and subsequently lost, but he thought the stones had remained undisturbed.

In her genuine Voortrekker kappie Mrs Visser took us back to the threshing floor, which is still largely intact, with half its surrounding wall standing but with no distinguishing marks. She pointed out where a glow in the sky can be seen when Table Mountain is floodlit.

We left the farm feeling curious to know more about the elusive "monument", and were soon engrossed in Maclear's narrative of his search, published in his "Verification and Extension of Lacaille's Arc of the Meridian at the Cape of Good Hope" (London 1866).

There was an echo of Mrs Visser in the report by the aged Letchie Schalkeveck of the signal fires which were "so large and brilliant that those of Riebeeck Casteel were visible from Klypfonteyn . . . with the naked eye at night".

Maclear's researches led him to the conclusion that there had been two farm houses at the time of Lacaille's visit, occupied by Oker Schalkeveck and the owner, Cornelius Cotsee, respectively, while Lacaille, his instruments and his assistants had all packed into Cornelius Cotsee's small granary. To quote Letchie Schalkeveck once more, "The Abbé observed the stars with his instruments in the granary (an aperture having been made in the thatched roof for the purpose) until the day the fires were lit". Even Lacaille's little dog, Grisgris, was remembered by Letchie. Cotsee's house had later been pulled down and a threshing-floor and a shed built on its foundations according to a descendant, Gerrit Cotsee.

The ruins of the granary were excavated two feet below the surface by a party of sappers. Maclear's instruments had been set up on the threshing-floor, "before the foundation of the granary was discovered; and as the place was comparatively convenient, and the influence of the surrounding masses nearly common to both, I went

on where I began".

Maclear describes digging a pit "in the cornfloor, under the axis of the sector, three feet and a half deep, where rock was met with. A hollow was chiselled in the rock to receive a quart bottle". The bottle contained a memorandum.

This appears to conflict with the testimony of the "metal cylinder" but the description of another marker which Maclear had placed at the western extremity of his baseline is very close to it.

" . . . an iron pipe into which a brass plug is fixed with lead, in the centre of the brass a platinum wire is inserted, and its end is polished off: upon this end is the dot".

Perhaps this was not mentioned by Maclear in connection with the threshing-floor because it was routine. In this case it is possible that the bottle remains hidden in its resting-place below.

What is visible at Klipfontein today is very probably the threshing-floor used by Maclear for his survey. It would require an archeological investigation to uncover once more the site of Lacaille's observations. Surely this historic place should be commemorated in a more positive manner.

Maclear's own words provide a suitable conclusion. "Many of the particulars alluded to in this inquiry may appear trifling; they are not however without importance in the discussion and they will, I hope, serve, in conjunction with the map and bearings, to distinguish the ruins now so important from the heaps of rubbish that must ere long cover the place".

Lacaille's own map, showing his survey lines.

Volkskas het geriefsdienste en rondreisgeld vir elkeen van jou hierdie-keer- kom-jy-saam-dae.

Sakereise. Sy't al aanvaar sy gaan nooit saam nie. Dink net hoe verras gaan sy wees as jy volgende keer met twee kaartjies by die huis opdaag. Volkskas se kredietkaarte, buitelandse valuta en reisdienste kan sakereisdade maklik in vakansiedade help verander. Maar Volkskas bied jou ook baie ander dienste. Soos die gerieflike Volkskas Kitsbank vir al daardie ek-is-al-weer-te-laot-vir-die-bank-dade. Beleggingsdienste vir daardie waar-kry-ek-nou-eintlik-die-hoogste-opbrengs-dade. Finansiering vir daardie ek-dink-ons-kan-'n-seiljag-bekostig-skat-dade. Selfs reisversekering vir daardie ons-tasse-het-tussen-Heathrow-en-Rome-weggeraad-dade. Plus boedel- en trustdienste en 'n menigte ander dienste vir elkeen van jou sakesuksesdade. Kom gesels gerus met jou Volkskas-bestuurder. Hy gesels graag met jou.

Volkskas

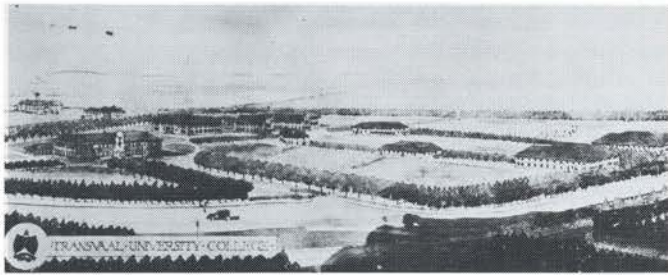
Jou bankgenoot deur dik en dun.

Die Ou Lettere-gebou, Universiteit van Pretoria

Dr Celestine Pretorius

Departement Afrikaanse en Nederlandse Kultuurgeskiedenis, Universiteit van Pretoria

Die "Ou Lettere" is die bekendste gebou op die kampus van die Universiteit van Pretoria. Hoewel die kampus steeds wyer uitkruiging en nuwe geboue rondom hoog uittoring, bly die ou gebou die simbool van die akademiese en kulturele erfenis van die Universiteit van Pretoria. In sy rustige atmosfeer is duisende jongmense gevorm en toegerus vir die toekoms. Die geskiedenis van die ou gebou vorm deel van die veelbewoë verlede van die Universiteit van Pretoria — "'n rustige simbool van 'n onrustige verlede"¹.

Voorstelling van die kampus van die TUC, sonder datum. Die Ou Letteregebou is sigbaar in die middel met die Ou Klubsaal en College-tehuis wes van die gebou. Sentrale Argiefbewaarplek, Pretoria, nr. 1861.

Geskiedenis

Die Universiteit van Pretoria het uit die "Transvaal Technical Institute" ontwikkel². Teen die middel van 1905 het die Raad van hierdie Instituut voorsiening gemaak vir die instelling van drie departemente, naamlik Lettere, Natuurwetenskappe en Regte, waarin lesings vanaf die begin van 1906 aangebied is. In Julie 1906 is die naam van die inrigting na die "Transvaal University College" verander³. Die ou TUC-wapen in die gekleurde glasvensters van die Ou Lettere-gebou herinner vandag nog aan daardie vroeë dae.

Die eerste klasse is in 'n ou woning, Kya Rosa, in Skinnerstraat, gegee. In 1909 is die huidige terrein aan die TUC deur die voor-Uniale Parlement toegeken en geld beskikbaar gestel vir 'n hoofgebou en Wis- en Natuurkunde-gebou⁴. Tenders vir die oprigting van 'n hoofgebou is deur die Departement van Openbare Werke in Januarie 1910 gevra⁵ waarna die tender van bou-aannemer J.J. Kirkness vir die bedrag van 32 056 pond op 11 Maart 1910⁶ aanvaar is. Die planne vir die Lettere-gebou en die Wetenskapblok daaragter is ontwerp deur die hoofargitek van die Departement van Openbare Werke, mnr. Percy Eagle, in samewerking met sy latere opvolger, die argitek J.C. Cleland⁷.

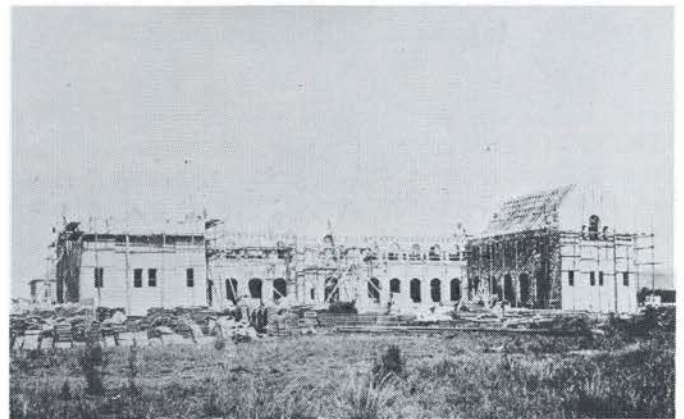
Die hoeksteenlegging wat aanvanklik vir die 13de Januarie 1910 beplan is, is uitgestel nadat dr. F.V. Engelenburg as lid van die kuratore van die TUC beswaar aangeteken het teen die eentalige Engelse inskripsie op die hoeksteen⁸. Gevolglik is daar op 3 Augustus 1910 twee hoekstone, in Nederlands en in Engels deur burggraaf Gladstone, destydse goewerneur-generaal van die Unie van Suid-Afrika, gelê⁹. Volgens *De Volksstem* van 5 Augustus 1910 was dit 'n luisterryke gebeurtenis. Twee groot tente is deur die DOW voorsien, vlae van verskeie lande het gewapper en bekendes soos lady en lord Gladstone, dr. F.V. Engelenburg, mev. Louis Botha, ds. H.S. Bosman, genl. Smuts en

talle ander was eregaste by die plegtigheid. In sy toespraak het genl. Smuts onder meer gesê: "Dalk breek die dag nog aan dat hierdie TUC vir ons land sal wees wat Oxford vir Engeland is"¹⁰.

Tussen die lang gras en doringbome het die Ou Lettere-gebou stadig verrys. In Oktober 1910 was die gebou al tot by vensterhoogte voltooi en teen April 1911 het die suidelike vleuel tot op dakhoogte gevorder¹¹. Op 3 Augustus is die gebou deur die kontrakteur, J.J. Kirkness, aan die Departement van Openbare Werke oorhandig¹² en in die Septembervakansie het die studente vanaf die ou Staatsgimnasium, wat tydelike onderdak aan die TUC verskaf het, na die Lettere-gebou oorgetrek¹³. Die studente het van hierdie geleentheid 'n fees gemaak deur 'n groot mied te bou van die strooi wat gebruik is vir die verpakking van die meubels wat van die Kaap af gekom het, en van die balkon af daarop af te spring tot die eerste lesings in die nuwe gebou begin het¹⁴. In Januarie 1912 was die gebou volledig toegerus en gemeubileer¹⁵. Die Lettere en Chemiegeboue het aanvanklik die hele universiteit gehuisves. Daar was toe sewe professore, ses lektore en 62 studente.

Grondplan

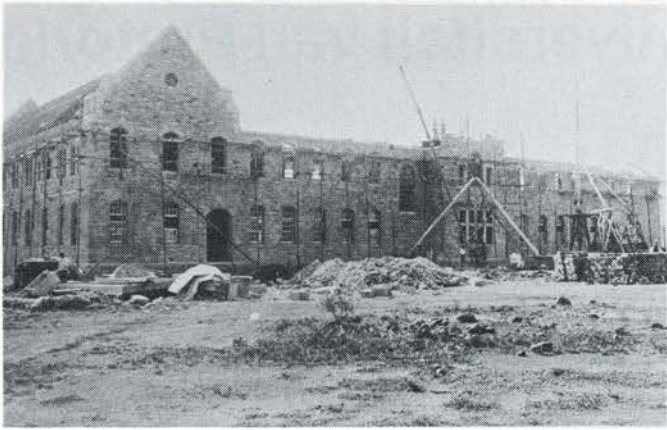
Die grondplan van die gebou is U-vormig met 'n noordelike en suidelike vleuel. Daar is twee ingange aan die oostekant; oorspronklik was die noordelike een bedoel vir die damestudente en die suidelike een vir die mans²¹. Die sentrale gedeelte is deur middel van oop gange met die vleuels verbind, in die boonste verdieping in die vorm van twee indrukwekkende suilegange. Een van die opvallendste kenmerke van die gebou is die hoofingang wat deur 'n gewel beklemtoon word. Uit die ingangsportaal lei twee stelle trappe, plek-plek al hol uitgetrap deur duisende voete, na bo.

Ou Letteregebou in aanbou. Suidelike vleuel feitlik voltooi. 12 April 1911. Sentrale Argiefbewaarplek, Pretoria, Nr. 671.

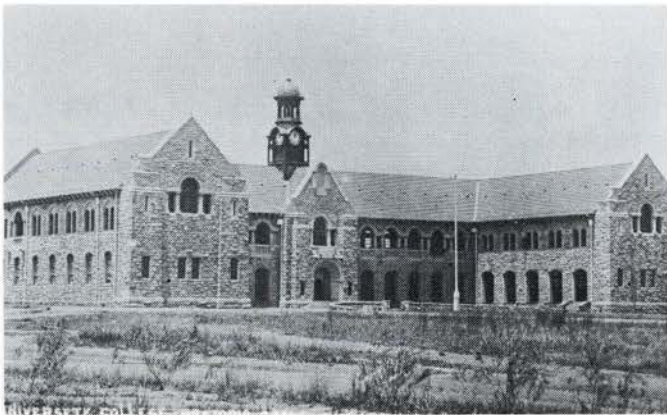
Boustyl

Die Ou Lettere-gebou is in die tipiese eklektiese styl van die 19de en vroeë 20ste eeu gebou met verskeie uiteenlopende stylkenmerke. Aangesien Engelse argitekte van die Departement Openbare Werke vir die ontwerp verantwoordelik was, toon die gebou dieselfde kenmerke as openbare geboue oral in

Ou Letteregebou in aanbou. 12 April 1911. Van agter gesien. Dak van suidelike vleuel onder konstruksie. Sentrale Argiefbewaarplek, Pretoria. Nr. 670.

die destydse Britse Ryk — imposant eerder as funksioneel — met kenmerkende kloktoring en koepel. Wat die boustyl betref, sien sommige kenners 'n ooreenkoms in styl met die Laat-Renaissance-boukuns in Frankryk¹⁶. Volgens 'n tydgenootlike beskrywing is die styl "a fee Byzantine"¹⁷. Vir andere herinner die gebou aan die Romaanse styl met sy boë en kloosteragtige voorkoms¹⁸; ook weens die eenvoudige, swaar detail van boë,

Ou Letteregebou na voltooiing in Augustus 1911.

pilare, dakoorhang en suilegange. Klassisistiese invloede is merkbaar in die formele ingangsportaal met trappe aan weerskante, in die klipversiering van die dakoorhang en die kloktoring wat herinner aan die torings van die Uniegebou deur Sir Herbert Baker.

Die kloktoring is deur die firma List van Johannesburg van 'n horlosie voorsien¹⁹. Volgens 'n voormalige rektor van die Universiteit, prof C.H. Rautenbach, het die studente die horlosie Janus genoem omdat die tye op die verskillende aansigte van mekaar verskil het — 'n sinspeling dus op die tweegesig god Janus uit die Romeinse mitologie²⁰.

Boumateriaal

Die boumateriaal van die Ou Letteregebou toon duidelik die invloed van die bodem. Die Transvaalse sandsteen verleen aan die ou gebou 'n unieke bekoring, wat verhoog word deur die welige rankplante wat met die seisoene van kleur verander. Leiklip vir die ingangsportaal en trappe kom uit die Warmbadse omgewing; "Klippan"-steen is gebruik vir die hoekstene²² en "Elandspruit"-klip vir die plaveisel²³. Die vloere is egter van Oregon-den²⁴ en die houtwerk, soos die indrukwekkende dubbeldeure van die kanselierskamer, is van duursame Bur-

mese kiaat. Die gebou het aanvanklik 'n rooi teëldak gehad²⁵. Na die dak tydens 'n haelstorm in die laat twintigerjare erg beskadig is, is dit deur die huidige leiklipdak vervang²⁶.

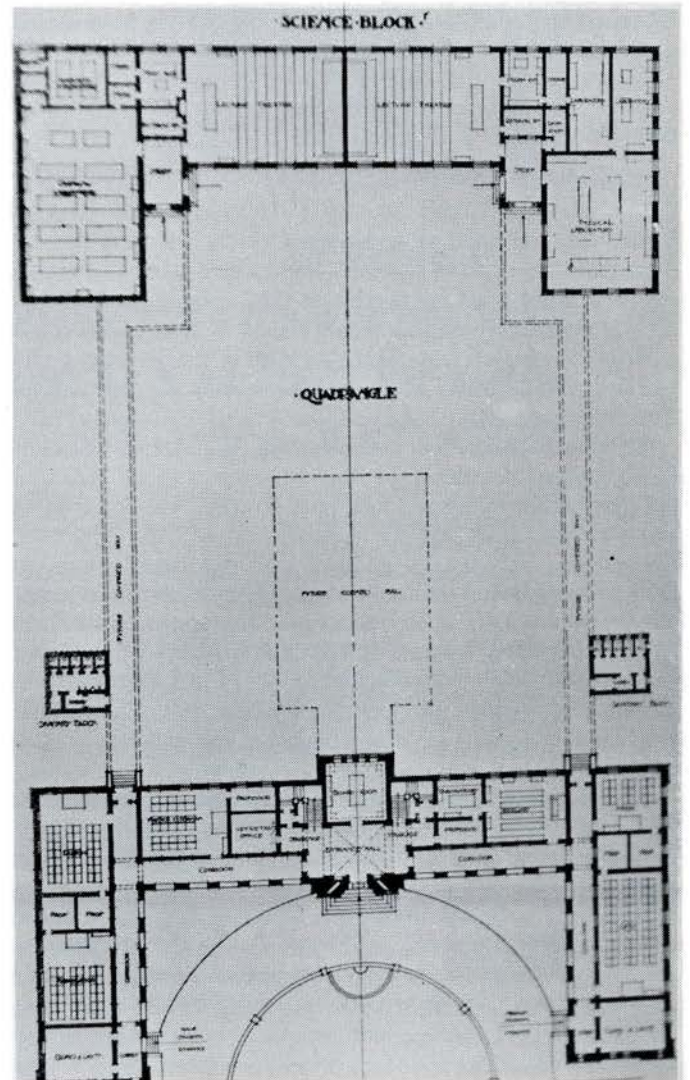
Bekende klaskamers

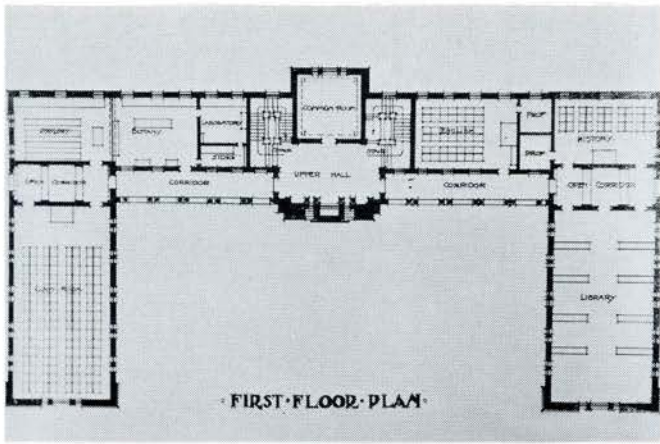
Die Ou Letteregebou het aanvanklik die hele TUC behalwe Chemie en Fisika gehuisves. Die Senaatskamer wat terselfder tyd die personeelkamer of "common room" was, was aanvanklik regoor die ingang en later regoor die foyer op die boonste verdieping. Hierdie vertrek is tans gerestoureer en word die kanselierskamer genoem, omdat die Hilgard Muller-versameling hier gehuisves sal word.

Die groot saal aan die noordekant op die boonste verdieping staan bekend as die "Intersaal" — so genoem na die "Intermediate"-eksamen (eerste jaar BA) wat eerstejaars moes aflê²⁷. In hierdie saal is nie net lesings gegee nie, maar dit was ook die bymeekaarkomplek van die studente vir massavergaderings, sosiale funksies soos danse en volkspele; selfs boks- en stoeigevette het daar plaasgevind. Die Intersaal is in 1982 keurig gerestoureer en ingerig as uitstillingslokaal. Die eerste uitstalling wat hier plaasgevind het, naamlik "Die Universiteit van Pretoria — 'n kultuurhistoriese beeld" is in 1982 deur die Departement Afrikaanse en Nederlandse Kultuurgeskiedenis van die Universiteit tot stand gebring.

Die boonste groot saal aan die suidekant van die gebou het tot in 1938 as biblioteek vir die hele universiteit diens gedoen. Die mure was met donker houtpanele bedek en tussen die boekrakke was tafels vir die studente.²⁸ Hierdie saal is in 1975 reeds gerestoureer en huisves tans die Nederlands Cultuurhis-

Grondplan van die Ou Lettere en ou Wetenskap-gebou.

Boonste verdieping van Ou Lettergebou met die Intersaal links en die Biblioteek regs.

Die biblioteek van die TUC in die suidelike vleuel van die Ou-Lettergebou — tans die Nederlands Cultuurhistorisch Instituut.

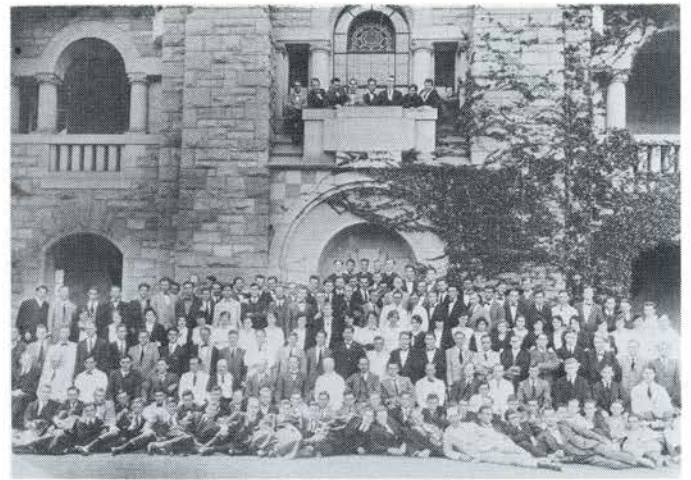
torisch Instituut, wat oor 'n uitgebreide versameling waardevolle voorwerpe en seldsame boeke oor die Nederlandse kultuurgeskiedenis beskik. In die kantoor van die direkteur van hierdie instituut is twee sierlike glasdeure wat na die balkon lei en waarop die TUC-wapen voorkom. Hierdie deure is deur die destydse registrateur, adv Roberts, in 1924 uit die ou gebou van die School of Mines in Johannesburg gered toe dit gesloop is²⁹.

Afgesien van enkele veranderings van nie-strukturele aard, sien die Ou Lettere-gebou daar tans nog uit soos na sy voltooiing in 1911. Daar is egter in 1982 deur die Universiteitsowerheid besluit dat die gebou nie meer aan die vereistes vir moderne onderrig voldoen nie, sodat dit nie meer vir lesingdoeleindes gebruik word nie, maar as universiteitsmuseum en kultuursentrum ingerig sal word.

Die hart van die kampus

Die Ou Lettere-gebou was vanuit die staanspoor die middelpunt van bedrywighede op die kampus. Alle belangrike gebeurtenisse in die universiteitslewe het in of voor die ou gebou plaasgevind. Mettertyd het dit tradisie geword dat groepfoto's teen die agtergrond van die "Ou Lettere" geneem moes word. Op ou foto's is die jeugdige gesigte van latere bekende volks- en kultuurleiers te sien. In 1921 kon die hele universiteit nog teen die agtergrond van die Ou Lettere-gebou gefotografeer word.

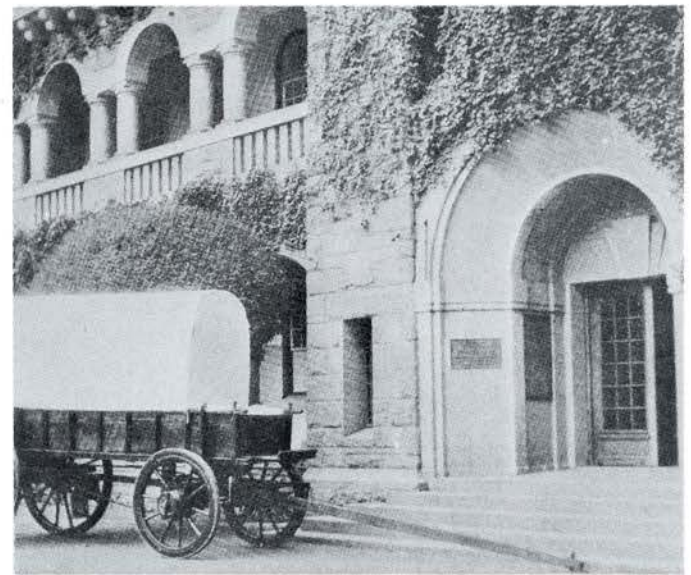
Tydens die dertigerjare het twee belangrike gebeurtenisse in die geskiedenis van die Universiteit van Pretoria plaasgevind. Op 10 Oktober het die TUC 'n onafhanklike universiteit geword met 'n eie wapen³⁰ en op 13 September 1932 het na 'n verbete

Studee en dosente van die TUC teen die agtergrond van die Ou Letteregebou, 1921.

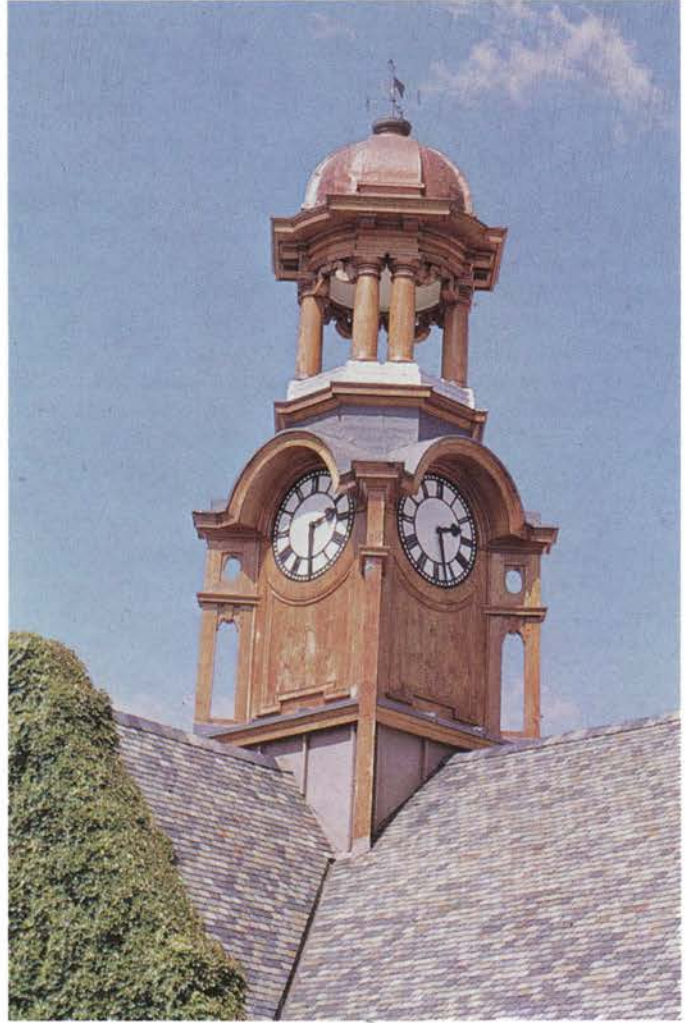
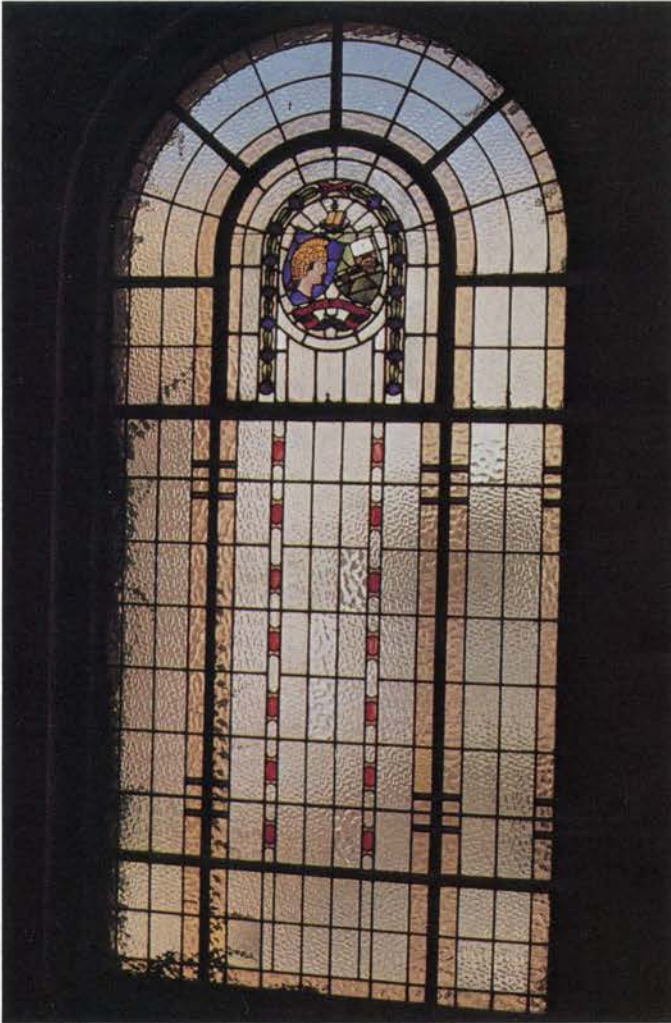
stryd die Afrikaanswording van die Universiteit plaasgevind³¹. Hierdie mylpale in die geskiedenis van die Universiteit van Pretoria word in herinnering geroep deur gedenkplate by die ingang van die Ou Letteregebou.

Belangrike gebeurtenisse in die lewe van die Afrikanervolk het steeds weerklank op die kampus van die universiteit gevind. Die eeufeesjaar, 1938, met sy landswyse opwelling van Afrikanertrots en -nasionalisme, is ook deur die studente en dosente van die universiteit met groot geesdrif gevier. Die Universiteit van Pretoria se eie ossewa, die "Louis Trichardt" het jarelank — tot in 1959 — 'n ereplek in die ingangsportaal van die Ou Letteregebou gehad. Die tradisie het ontwikkel dat die wa elke jaar op Lentedag aan die nuwe Studenteraad oorhandig moet word. As herinnering aan die gedenkwaardige dae van 1938 is vandag nog in die portaal van die "Ou Lettere" die Eeufeesfakkel te sien wat sedert 1938 aan die Universiteit toevertrou is. Met die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog toe gevoelens hoog geloop het oor die neutraliteitskwessie, is die fakkel een nag tot groot woede van die studente uitgedoof. Hierna is daar snags waggestaan³².

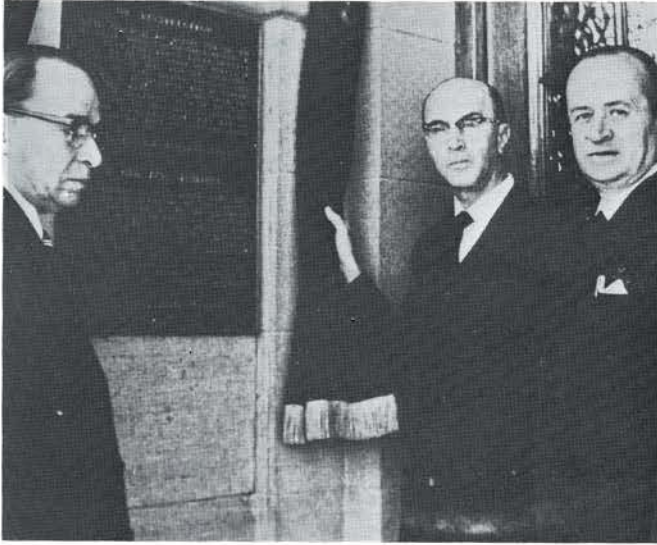

Die "Louis Trichardt" voor die Ou Letteregebou. Die wa het vanaf 1938 tot 1959 in die voorportaal van die gebou gestaan.

Die kultuurhistoriese betekenis van die Ou Letteregebou het mettertyd onder die aandag van die destydse Nasionale Monu-

mentekommissee gekom, sodat die gebou op 27 September 1968 tot historiese gedenkwaardigheid geproklameer is.³³ Op 3 Augustus is 'n bronsplaat by die ingang van die gebou aangebring om hierdie besondere gebeurtenis te herdenk.³⁴

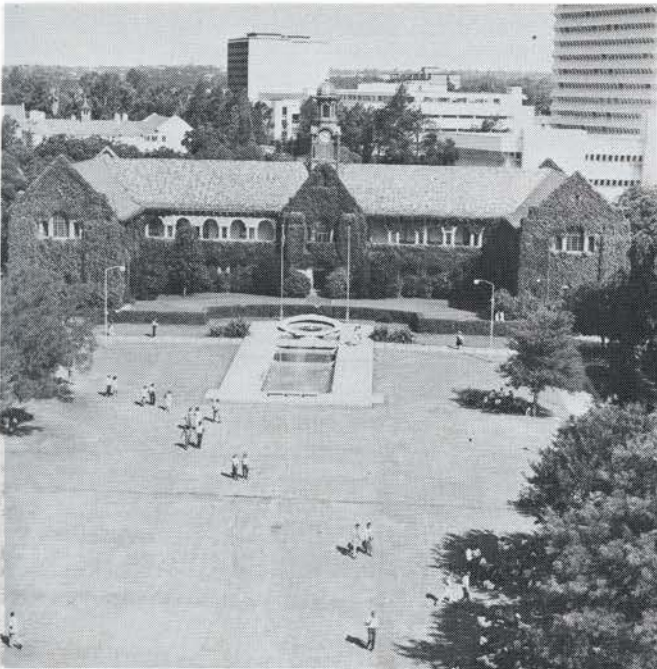

Onthulling van 'n gedenkplaat op 3 Aug 1971 na die "Ou Lettere" op 27 September 1968 tot historiese gewenkwaardigheid verklaar is. Op die foto verskyn van links na regs: Prof E Hamman, rektor, Sen. J.P. van der Spuy, minister van Nasionale Opvoeding en mnr J.F. Preller, voorsitter van die Nasionale Monumentekommissee.

Die Ou Lettere-gebou was op Lentedag, 11 September 1974, getuie van nog 'n gedenkwaardige gebeurtenis in die geskiedenis van die Universiteit, toe die eerste amptelike universiteitsvlag deur die destydse rektor, prof. E. Hamman, aan die voorsitter van die VSR, mnr. Dirk Kotze, oorhandig is en vir die eerste keer gehys is.³⁵

Die toekoms

Die besluit van die universiteitsowerheid in 1982 om die Ou Let-

Die Ou Lettere-gebou vandag: middelpunt en kulturele brandpunt van die kampus van die Universiteit van Pretoria.

tere-gebou tot museum te verklaar en te benut, bring 'n verandering mee in die rol wat die ou gebou deur die jare heen op die kampus van die Universiteit gespeel het. Daar word beplan dat die "Ou Lettere" steeds die middelpunt van die kampus sal bly — die kulturele brandpunt van die Universiteit³⁶. 'n Groot gedeelte van die gebou is reeds gerestoureer en sal gedeeltelik vir uitstallingsdoeleindes gebruik word. Die oogmerk is ook om 'n permanente Universiteitsmuseum daar te stel waarin artikels wat met die geskiedenis van die universiteit verband hou, bewaar en uitgestal sal word. Skenkings hiervoor is reeds van verskeie persone ontvang. Die universiteitsmuseum sal tegelykertyd as opleidingsentrum vir die studente in die Nagraadse Diploma in Museumkunde dien, wat hulle praktiese opleiding gedeeltelik hier sal ontvang. Vir die studente van die Universiteit van Pretoria sal die "Ou Lettere" steeds 'n bron van kulturele stimulering en trots in die verlede van hul Universiteit bly.

Voetnote

1. H. Meiring, *Pretoria 125*, (Pretoria, 1980), p. 89.
2. Uitvoerende Raadsbesluit nr 674 van 17 Augustus 1903, aangehaal in *Ad Destinatum. Gedenkboek van die Universiteit van Pretoria* (Pretoria, 1960), p. 4.
3. *Ad Destinatum*, pp. 5-6.
4. *Skakelblad van die Universiteit van Pretoria*, 2 (3), Okt 1955, p. 5.
5. Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria: DOW 1546, nr 365 (I), 1910.01.10.
6. TA, Pretoria: DOW 1546, nr 5356 (I), 1910.03.11.
7. Vanaf 1911.05.08 kom die naam van J.S. Cleland voor in die korrespondensie van die DOW 1546, nr 5356 (II).
8. TA, Pretoria: DOW 1546, nr 5356 (I), 1910.06.13.
9. *De Volksstem*, 1910.08.05
10. *De Volksstem*, 1910.08.05
11. Sentrale Argiefbewaarplek, Pretoria: foto's nrs 691, 670, 671.
12. TA, Pretoria: DOW 1546, nr 5356 (II), 1911.08.04.
13. TUC Calendar, 1915, p.14.
14. A.A. Roberts, Herinneringe. *Skakelblad van die Universiteit van Pretoria*, 2 (3), Okt 1955, p. 25.
15. *Ibid*, p.14.
16. H. Meiring, *Pretoria 125*, p. 90, *Ad Destinatum*, p. 276.
17. *Lochhead's Guide, Handbook and Directory of Pretoria*, 1913, p. 121.
18. J.J. Oberholster, *Die historiese monumente van Suid-Afrika*, (Kaapstad, 1972), p. 305.
19. TA, Pretoria: DOW 1546, nr 5356 (II), 1911.03.27.
20. Persoonlike mededeling: prof. C.H. Rautenbach, Ou Lettere-gebou, 1982.05.14.
21. *Lochhead's Guide, Handbook and Directory of Pretoria*, 1913 p. 121.
22. TA, Pretoria: DOW 1546 (I), 1910.07.06.
23. *Ibid*, 1911.01.19.
24. *Ibid*, 1911.01.03.
25. *Lochhead's Guide, Handbook and Directory of Pretoria*, 1913, p. 121.
26. Persoonlike mededeling: prof C H Rautenbach, Ou Lettere-gebou, 1982.05.14.
27. *Lochhead's Guide, Handbook and Directory of Pretoria*, 1913, p. 125.
28. *Ibid*, p.125.
29. *Ad Destinatum*, p. 307.
30. *Ibid*, p. 45.
31. Besluit van die Raad van die Universiteit van Pretoria, 1932.09.13.
32. *Trek*, 1975, Universiteit van Pretoria, p. vii.
33. J J Oberholster, *Die historiese monumente van Suid-Afrika*, p. 305; *Skakelblad van die Universiteit van Pretoria*, 18(2), Nov 1971, p.3.
34. *Skakelblad van die Universiteit van Pretoria*, 18(2), Nov. 1971, p. 3.
35. Persoonlike mededeling: prof E Hamman, Ou Lettere-gebou, 1982.06.22.
36. Vgl. toespraak van prof. D M Joubert, rektor van die Universiteit van Pretoria, tydens die opening van die uitstalling: Die Universiteit van Pretoria — 'n kultuurhistoriese beeld, Ou Lettere-gebou, 23 September 1982.

Icomos: The International Council on Monuments and Sites

Carl Gerneke

No organisation has done more to foster conservation internationally than ICOMOS. South Africa would benefit if local conservationists made contact with them, if only to have access to the proceedings of their international symposia where experts from over the world discuss all aspects of conservation, as can be seen from the themes listed below. These publications can be obtained from ICOMOS, 4 Rue de Turenne, 75004, Paris.

The modern view of the architectural heritage only developed during the nineteenth century, when the changing approach led to the enactment of the first comprehensive legislation in most European countries, excepting such precocious laws as those decreed in Sweden in 1666 and drafted in Portugal a century later.¹

Legislation was of national concern only. Also the early antiquarian societies, members of which did such important pioneering documentation of the history and state of monuments, were nationally or even regionally based. Not that this prevented their influence from spreading far and wide.²

For the greater part of the nineteenth century it was possible to cross frontiers of most European countries "without let or hindrance" and without a passport. After all, most of the reigning monarchs of Europe were blood relations or related by marriage, even more so after Victoria married her cousin of the Saxe-Coburg-Gotha family.

In this international climate pioneers of conservation were aware of what went on in their field in other countries. They travelled widely, all aspects of conservation were discussed in publications of learned societies all over Europe. To cite but a few examples: George Gilbert Scott³ knew exactly what went on in France in his field of restoration; Viollet-le-Duc⁴ not only was a champion of medieval monuments in France but was knowledgeable even about Russian architecture; Schinkel as well as Goffried Semper⁵ travelled and lectured in Britain; the prominent Austrian architect Otto Wagner⁶ was involved in the seventy-year long controversy regarding the restoration of Heidelberg castle.

As for the Italian monuments, it is common knowledge that architects, artists, writers and dilettanti alike flocked to Italy to study the remains of classical antiquity. It was the dream of every aspiring British architect to attend the British School at Rome; the most talented students at the Ecole des Beaux-Arts entered the concours for the Prix de Rome which enabled the winners to work in the Mecca of French architectural studies since its founding in 1666 — the French Academy in the Villa Medici, Rome, even now as prestigious as ever before.⁷

Not only architects, but also famous writers and artists were cosmopolitan and well travelled. What is more, they wrote about historic architecture and restoration (only architectural historians seem to idealise monuments nowadays) as witness the works of

Goethe,⁸ Chateaubriand,⁹ Montalembert,¹⁰ Victor Hugo,¹¹ Ruskin,¹² Rodin¹³ and especially Prosper Mérimée, who became a leading figure in early European conservation.¹⁴

The cross-cultural awareness of the time paved the way for the development of the philosophy that the cultural heritage is of international importance, which is nowadays taken for granted. Governments and their bureaucracies took longer to react, but at the turn of the century it was apparent that they were becoming aware of their international responsibilities when conventions were signed in The Hague (1899 and 1907) for the protection of the cultural heritage in event of naval bombardment.

THE ATHENS CONFERENCE, 1931

This conference, called by the International Museums Office in 1931, formally introduced the concept of a universal heritage and confirmed international solidarity both in the legal and scientific fields. Pollution as a threat to monuments seems to have been publicly discussed here for the first time.¹⁵

The conference had more political impact than any previous meeting of the kind. In 1932 the resolutions were given international standing when they were adopted by the Assembly of the League of Nations.

THE CHARTER OF ATHENS, 1933

Even the functionalist town-planning doctrine of the pioneer architects of the Modern Movement, as expounded at the Fourth Assembly of CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) in 1933, eventually published by le Corbusier as the Charter of Athens, took the architectural heritage into account — whatever their present image as enemies of all things old. The conservation of isolated monuments or groups of historic buildings in a city was recommended, provided it did not prejudice a population living in slum conditions.

THE HAGUE CONVENTION, 1954

After the first two international conventions were adopted, half a century passed before the important Convention on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict was ratified on the initiative of Unesco at the Hague in 1954 — no doubt because of the unprecedented damage caused to the European patrimony by the last two wars. It recommended that an international inventory of important cultural property be drawn up, which participating countries undertook to honour.

THE CONGRESS OF PARIS, 1957

Conservation architects asserted themselves, belatedly considering their pioneering rôle in the previous century, by calling the First Conference of Conservation Architects and Technologists in Paris in 1957. Some of the resolutions were:

Countries lacking a central authority for conservation should establish such an organisation.

An international assembly of conservation architects and technologists should be set up and specialised training be promoted.

Close co-operation between architects and archaeologists should be encouraged; architects and town-planners should cooperate to integrate old buildings into town plans.

THE CHARTER OF VENICE, 1964

The second Congress of Conservation Architects and technologists met in Venice in 1964, where an important resolution was adopted. Known as the Charter of Venice,¹⁶ it owes much to the 1931 conference and established a doctrine of conservation which is now internationally adhered to.

Unesco moved the second resolution which provided for the creation of ICOMOS.

ICOMOS, WARSAW, 1965

At a special meeting in Warsaw in 1965, attended by representatives of the 25 countries which had ratified the Charter of Venice, the International Council on Monuments and Sites was established — an international organisation which co-operates with the subdivision for Culture and Communication of Unesco. Its aim is the safeguarding of the architectural heritage throughout the world.

By 1980 there were 60 countries with National Committees and 2500 members of 72 nationalities.

ICOMOS collaborates with organisations such as the International Council of Museums (ICOM), the International Union of Architects (IUA), the World Tourist Organisation and the International Centre for the Study of the Preservation of Cultural Property in Rome (ICCROM).

ORGANISATION AND ROLE

The membership of ICOMOS consists of specialists recruited from member states of Unesco. These individual or institutional members form National Committees in each member country. All members are eligible to attend the General Assembly which meets every three years. This is the legislative body of ICOMOS, where an Executive Committee is elected to take charge of the execution of the policy and programme adopted by the General Assembly. A Bureau, constituted by the President, the General Secretary, the Treasurer and the five Vice-presidents is in charge of the administration.

The international Committees are composed of specialists, whose responsibility is to make a thorough study of topics to be discussed at international symposia — an important part of the ICOMOS programme.

The International Secretariat in Paris, supervised by the Bureau, is run by a director and several assistants, who are also in charge of the ICOMOS Documentation Centre where literature on conservation of buildings and sites is collected and put at the disposal of conservationists.

ICOMOS has been an important catalyst in the political development of conservation by taking part in the drafting of Recommendations and Conventions which lead to protective legislation in various countries. It has also helped countries with little tradition or experience of conservation by getting pilot projects done.

An International Secretariat in Paris, supervised by the national symposia and courses where the whole spectrum of contemporary conservation practice and philosophy was discussed in depth by specialists from far and wide. These meetings have endorsed the tenet that the architectural patrimony is

of universal importance (as manifested in the 1975 International Architectural Heritage Year, a most successful and far-reaching event in which ICOMOS played a major part) and have made an important body of knowledge available internationally.

A list of ICOMOS symposia demonstrates the scope of their work. The published proceedings enables anyone to study what is happening in his field internationally and to have access to the views of prominent conservationists.

THE MAIN ICOMOS SYMPOSIA

Five symposia initiated the dialogue. They are known as symposia A, B, C, D and E. It is interesting to see now what the priorities were. That the first theme was to do with documentation and inventories is no coincidence.

A *Criteria and methods of cataloguing ancient buildings and historic or artistic sites for purposes of preservation and development* BARCELONA 1965

B *Finding new uses, in their natural or aesthetic surroundings, for buildings which are of cultural interest but no longer fulfil their original purpose* VIENNA 1965

C *The practical approach to the maintenance of ancient buildings and historic or artistic sites for purposes of preservation and development* BATH 1966

D *The creative maintenance of groups of buildings of historic or artistic interest* AMSTERDAM 1967

E *Ways and means of preserving and developing groups of buildings of historic or artistic interest* AVIGNON 1967

URBAN CONSERVATION¹⁷

LEVOCA, Czechoslovakia, 1966
International symposium on the renewal of historic urban sites.

Czechoslovakia is commended for her exemplary policy for renewal of historic urban sites.

The Unesco principles are confirmed: urban growth should be slowed down to safeguard historic areas, hence the need for integrating conservation with urban planning; infill is to be handled sympathetically.

CACERES, Spain 1967
Conference on the protection and renewal of centres of artistic and historic interest.

The need for comprehensive documentation was emphasized, as was the need for more countries to ratify the Hague Convention.

TUNIS, Tunisia 1968
Symposium on the rehabilitation of historic cities in Asia and North Africa on the Mediterranean.

SANDEFJORD, Norway 1972
Symposium on the conservation of the wooden towns in Scandinavian countries.

MEXICO CITY 1972
Symposium on the conservation of towns, villages and historic sites in Latin America.

Resources are limited in Latin America; conservation is a form of saving. Big modern complexes in the fabric of an old town are a failure. Experience proves that the conservation of old groups are more successful. The foreign model of town planning leads to speculation and destroys character. Hence what is needed: better legislation, intensive education (starting at school), training of specialists, inventories, pilot projects by municipalities and inhabitants.

VILNIUS, USSR 1973
Regional conference on the protection of historic town centres in socialist countries.

PRAGUE 1974
Working group on the revitalisation of small towns.

BRUGES 1975

Colloquy on the rehabilitation of historic towns.
The technical, economic and social upheaval of the post-war era have caused a break with the traditional town. The rights of inhabitants, especially the poor, should be respected. Conservation is an economic and social expedient.

ROTHENBURG 1975

International Symposium on the conservation of smaller historic towns.

Small towns in rural areas: the centre is often unspoilt, so is the surrounding countryside of which the town is an integral part. The population is well diversified.

Risks: depopulation, excessive tourism leading to the destruction of local traditions. Special measures are needed when the population increases greatly and excessive industrialisation follows.

PRAGUE 1977

International symposium: new life for historic towns.

ROSTOCK, German Democratic Republic 1979

ICOMOS regional Conference on the conservation of historic urban sites.

CRACOW, Poland 1980

International symposium on the safeguarding of historic groups of buildings.

URBAN ARCHAEOLOGY

AMSTERDAM 1975

Resolution submitted to the Council of Europe during the 1975 International Architectural Heritage Year that: "Planning in historic towns should be based on archaeological studies and archaeological sites should be conserved and integrated into urban areas".

INDUSTRIAL ARCHAEOLOGY

LE CREUSOT, France 1976

The industrial heritage in modern society.
In view of the frequent destruction people and governments should be made aware that industrial remains are an important part of the cultural heritage.

VERNACULAR ARCHITECTURE¹⁸

PLESO-BRNO, Czechoslovakia 1971

Symposium on the protection of folk architecture.
Legislation should make it possible to protect buildings in situ.

THESSALONIKA 1973

Second symposium on the conservation and rehabilitation of vernacular architecture in towns and rural areas.

PLOVDIV Bulgaria 1977

Symposium on rural protected areas.

QUEBEC 1979

The rural cultural heritage.

MUD BRICK, ADOBE, PISE DE TERRE ETC.

YADZ, Iran 1972

First international symposium on the conservation of monuments of mud brick or earth.

The Iranian government designates YADZ as a pilot project for the 1975 International Architectural Heritage Year.

YADZ 1976

Second international symposium on the conservation of monuments in mud brick or earth.

SANTA FE, U.S.A. 1977

Working session on the preservation of adobe.

ANKARA 1980

Third symposium on the preservation of monuments in mud

brick or earth.

WEATHERING AND PRESERVATION OF WOOD

LUDVIGSBURG (German Federal Republic) 1969;
STOCKHOLM 1977; TROYES (France) 1977.

WEATHERING AND CONSERVATION OF STONE¹⁹

BRUSSELS 1966 & 1970; DRESDEN 1976.

TRAFFIC IN HISTORIC TOWNS

GRAZ 1966; Lausanne 1973.

EARTHQUAKE DAMAGE TO MONUMENTS

ANTIGUA (Guatemala) 1974; UDINE (Italy) 1977; PARIS 1977; ANTIGUA 1979, BUCHAREST 1980

INFILL (INTEGRATION OF MODERN ARCHITECTURE)

BUDAPEST 1972; KAZIMIERS DOLNY (Poland) 1974.

HISTORIC GARDENS

FONTAINEBLEAU 1971; GRANADA 1973; ZEIST (Netherlands) 1975; BRUGES, BRUSSELS 1979.

PHOTOGRAMMETRY

St. MANDE (France) 1969; BRNO 1971; PARIS 1973; LUCCA, 1973; ATHENS, 1975; BONN, 1976; CRACOW 1979; PARIS 1980; HAMBURG 1980.

HISTORIC BUILDINGS AND SOCIETY

LENINGRAD 1966; CORDOBA 1973; BERLIN (GDR) 1974; PARIS 1974; WARSAW 1974; SOUZDAL (USSR) 1978; BERLIN (GDR) 1980.

TOURISM AND MONUMENTS

OXFORD 1969; BRUSSELS 1976.

At the Brussels symposium a charter for cultural tourism was adopted.

THEORY AND ORGANISATION

WARSAW 1965 — founding of ICOMOS; BRUSSELS 1966 — Founding of ICOMOS documentation centre; QUITO 1967 — Latin America ratifies the Charter of Venice; SANTO DOMINGO 1974 — inter-American symposium on the conservation of the archaeological heritage of the Colonial and Republican periods; PARIS 1975 — revision project of the Charter of Venice; MEXICO CITY 1978 — inter-American symposium on the cultural heritage; BURRA (Australia) 1979 — Australian Charter for the conservation of Sites, introduction of the principle of reversibility in restoration techniques. ROME, 1981 —²⁰ Sixth General Assembly and general study congress with the theme "NESSUM FUTURO SENZA PASSATO". Workshops at ROME, BARI, FLORENCE, and VERONA.

FOOTNOTES

1 BROWN, Baldwin, *The Care of Ancient Monuments*, Cambridge University Press, 1905, pp. 14, 15.

2 Arcisse de Caumont founded the Société des Antiquaires de Normandie — a local society with international influence — and was instrumental in the creation of the Commission des Monuments Historiques; his book *Sur l'Architecture du Moyen-âge particulièrement en Normandie*, Caen, 1824, was "an epoch-making work of scholarship" PEVSNER, N., *Some Architectural Writers of the Nineteenth Century*, Oxford University Press, 1972, p. 39.

Professor Donaldson, founder member of the Royal Institute of British Architects (1835) was a foreign associate of the Institut de France, corresponding member of seven academies in Italy as well as those of Vienna, Stockholm, Antwerp, Brussels, Ghent, Copenhagen, New York; PEVSNER (op. cit.), p.82.

3 "I reply, that the French architects and art-historians, by

shewing (whether we fully admit it or not) that theirs is the mother country of Gothic architecture, have made its productions the property of Europe and the world . . ." SCOTT, George Gilbert. *On the Conservation of Ancient Architectural Monuments and Remains*, read at the R.I.B.A., 6th January, 1862 in *Papers read at the R.I.B.A.* 1862, p.81.

4 VIOLLET-LE-DUC, Eugène-Emmanuel, *L'Art Russe, ses origines, ses éléments constitutifs, son apogée, son avenir*, Paris: Yve A. Morel, 1877.

5 Both of them held the R.I.B.A. Gold Medal.

6 "Hiermit erkläre ich, dass ich . . . die Wiederherstellung als Vandalismus ärgster Sorte betrachte". MIELKE, Friedrich, *Die Zukunft der Vergangenheit*, Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1975, p. 49.

7 Also in South Africa the importance of the classical patri-mony was recognised. Cecil Rhodes sponsored the young Herbert Baker "to see Rome, Paestum, Agrigentum and Thebes". In gratitude, Baker later created a trust enabling young South African architects to study at the British School in Rome. (The funds went to the R.I.B.A. when South Africa left the Commonwealth in 1961). BAKER, Herbert, *Architecture and Personalities*, London: Country Life Press, 1944, p.36.

DREXLER, A., *The Architecture of the Ecole des Beaux-Arts*, London: Secker & Warburg, 1977.

8 GOETHE, Johann Wolfgang von, *Von deutscher Baukunst: D.Ä. Ervini à Steinbach*, 1772.

LEISCHING, Peter, *Goethe und das Entstehen des Denkmalgedankes in Osterreichische Zeitschrift für Denkmalpflege* no. 34, 1971, p. 131.

9 CHATEAUBRIAND, Vicomte de, *Génie du Christianisme*, Paris: 1802, See *Des églises gothiques* in Book I, part III, chapter 8; Book V. Part IV, Chapter 2.

10 MONTALEMBERT, Comte de, *Du vandalisme et du catholicisme dans l'art*, 1832.

11 HUGO, Victor, *Notre dame de Paris*, Paris: 1831.

MALLIONA DE, J., *Victor Hugo et l'art architectural* (thesis), Paris: Faculté des Lettres et des Sciences Humaines, 1962.

12 CARRIGAN, Christine Ottesen, *Ruskin on Architecture*, University of Wisconsin Press, 1973.

13 RODIN, Auguste, *Les cathédrales de France*, Paris; 1914.

14 Mérimée was Inspecteur-Général des Monuments Historiques from 1834-53.

MÉRIMÉE, Prosper, *Notes de Voyage*, Présentées par Pierre-Marie Auzas, Paris: Hachette, 1971.

15 When members of the Corpus Vitrearum Medi Aevi, international experts on medieval stained glass, examined the glass of Canterbury cathedral in the early seventies, they concluded that it could only last some seventy years longer — unless it was extensively consolidated. In Augsburg cathedral, centuries-old stained glass had only slight blemishes in 1947; by 1972 it was deeply eroded. Four panels had to be consolidated at a cost of R80 000. See CORMACK, Patrick, *Heritage in Danger*, London: Quartet Books, 1979, p. 144.

The worsening pollution is due to the great increase in motor traffic and oil-fired central heating in the last decades. Plans have been published, for instance, to have the equestrian statue of Marcus Aurelius on the Campidoglio in Rome (one of the few bronzes remaining from Classical Antiquity) installed underground to be hydraulically hoisted to the surface only on days when pollution levels are low. In Athens, traffic was prohibited and factories were closed on some days during 1982 because of the high pollution levels which were detrimental to Athenians and the ruins on the Acropolis alike.

16 For text see RESTORICA 10, December, 1981, pp. 61-62.

17 ALBERS, professor G., chairman, *Stadtentwicklung: Sanierung historischer Stadtkerne im Ausland*, Munich: Working Party on Historic Town Centres of the German Commission to Unesco, 1975, 325 p., ill. English translation, *The Renewal of*

Historic Town Centres in Nine European Countries.

In 1972 the German Federal government initiated an inquiry into urban renewal (some 475 historic urban sites in need of conservation and renewal were identified in West Germany) to determine how redevelopment projects designed to preserve historic townscapes and buildings could be implemented. This volume is a better introduction to urban renewal than the proceedings of any one symposium.

18 See the Declaration by ICOMOS on open-air museums, the discussion of such museums in various countries and the organisation of the Association of Open air Museums in

ZIPPELIUS, Adelhart, *Handbuch der europäischen Freilichtmuseen*, Köln; Rheinland-Verlag in Kommission bei Rudolf Habelt, 1974, 127 p., ill.

Also: HAAS, Irvin, *America's Historic Villages and Restorations*, New York: Arco Publishing Co., 1974, 150 p., ill.

19 In view of the 'repair work' in cement of the stone towers and the deterioration of stone caused by leaking rainwater heads in some courtyards of an important landmark like the Union Buildings, local conservationists might look at the proceedings of these symposia.

Another case of unacceptable methods of maintenance of stone is the Pretoria station — a national monument — where the stonework has been painted. This is discreditable from a technical point of view and aesthetically insensitive. True, many Gothic buildings were whitewashed in the Baroque era and later, but in most countries legislation now protects monuments from such indignities.

Some detailed reference works:

PAULY, J.P. (Rapporteur-Général) *Prémier Colloque International sur la Détérioration des Pierres en Oeuvre, la Rochelle*, 1972. Chambéry: Les Imprimeries Réunies, 1973, 337 p., ill.

ROSSI-MANARESI, G. & TORRACA, G. (editors), *The treatment of Stone: Proceedings of the Joint Committee for the Conservation of Stone. Bologna, 1971*, Bologna: Centro per la Conzervazione delle Sculture all'aperto, 1972, 280 p., ill.

ROSSI-MANARESI, G. (editor), *The Conservation of stone: Proceedings of the International Symposium, Bologna, 1975*, Bologna: Centro per la Conzervazione delle Sculture all'aperto, 1976, 789 p., ill.

20 D'OSSAT, G. de Angelis, *Relazione Generale, Sesta Assemblee generale — Roma. Congresso internazionale di studi Bari, Firenze, Verona: 25 — 31 Maggio 1981*. ICOMOS, 1981, 747 p., ill.

See especially p. 603 ff. by Giovanni di Geso, *Organisation of the Services of Preservation, Cataloguing and Professional Training* which gives a historical outline of protective legislation from the Roman Caesars through the Renaissance popes to modern times. The number of people employed in the Central Office for Cataloguing and Documentation is 170, of which some 150 are architects, 15 art historians and the others graduates in related disciplines. But then, "every significant urban, geological, floral and faunal aspect revealing the close relationship between the historical events and the connected anthropological changes" are noted. Detailed drawings (1:500) are made of historic city centres, supported by bibliographies and archive material. Sections of a city identified with a monument are analysed individually with the support of relief maps (1:200) showing the present state and historical evolution, and considering the architectural importance of the monument in the overall view of the city (pp. 618, 619).

A good example of the high standard of documentation is the survey of Tivoli. Besides indexing and a survey of the architecture of the Villa d'Este, a survey is being made of the fountains and gardens, including a typological analysis of the park, its microclimate, pedological characteristics, the surroundings, the water systems, a classification of the plant life. Most of this is shown to a scale of 1:100, "for reasons of economy" on a single plan! (p. 620).

Die brug in die vlei

— *Gegewens oor die ontstaan en oprigting van die ou padbrug oor die Marthinus Wesselstroom by Wakkerstroom*

C.F. van R. Zietsman

Streekverteenwoordiger (Transvaal), RGN

"Dat deze bruggen aan het doel beantwoord is dezer dagen op voldoende wijze gebleken." — Sytze Wopkes Wierda, Goewerments-ingenieur en -argitek van die ZAR, 1891.

Ter inleiding

Wakkerstroom, geleë ongeveer 27 km oos van Volksrust aan die voet van Ossewakop en op die suidelike wal van die Marthinus Wesselstroom, het in die jongste verlede die belangstelling van bewaringsliggame geniet. Die kerkgebou van die Ou Apostoliese Kerk van Afrika (die voormalige *St Mark's Church*) is byvoorbeeld in Junie 1982 tot nasionale gedenkwaardigheid verklaar² en die ou poskoetsstasie in Badenhofstraat is in November 1982 *voorlopig* tot nasionale gedenkwaardigheid verklaar.³ Ook die Afdeling Biblioteek- en Museumdiens van die Transvaalse Provinsiale Administrasie het tyd aan 'n ondersoek van Wakkerstroom se geboue-erfenis afgestaan.⁴ Die doel van hierdie artikel is om 'n verdere beleë struktuur op die dorp bekend te stel, in die hoop dat dit by die publiek, sowel as by die kenner van bewaring, 'n groter belangstelling in Wakkerstroom se erfenis en sy potensiaal as 'n bewaringsgebied sal aanwakker.

Tans is Wakkerstroom 'n kwynende dorpie, maar hierdie gebrek aan vooruitgang het waarskynlik juis verseker dat so baie ou strukture op die dorp behoue gebly het. Indien daar gepoog sou word om Wakkerstroom as 'n toeristeaantreklikheid te ontwikkel, kan die dorp se gebrek aan ekonomiese ontwikkeling in die verlede op ironiese wyse juis die herlewing en voortbestaan daarvan verseker.

Verskeie strukture wat van owerheidsweë in die tyd van die Zuid-Afrikaansche Republiek op Wakkerstroom opgerig is, is vandag nog op die dorp te sien. Die indrukwekkendste is ongetwyfeld die landdrosgebou, maar onder andere is daar ook nog die kruithuis — wat in 'n uitstekende toestand is — sowel as die ou staalpadbrug oor die Marthinus Wesselstroom. Hierdie brug is geleë net wes van die huidige padbrug waar die pad van Wakkerstroom na Amersfoort (R35) oor die Marthinus Wesselstroom gaan. Die kort straatjie wat die brug met die dorp verbind, staan heel gepas as Brugstraat bekend,⁵ maar vandag is daar nie meer veel van die straat te sien nie.

Wakkerstroom en Marthinus Wesselstroom

Wakkerstroom is in 1859 gestig en is dus een van die oudste dorpe in Transvaal. Vóór die Anglo-Boereoorlog het dit as Marthinus Wesselstroom bekend gestaan, genoem na pres. M.W. Pretorius. Die landdrosdistrik waarin die dorp geleë is, het egter nog altyd as Wakkerstroom bekend gestaan, na aanleiding van een van die riviere wat deur die distrik vloei. Ter wille van konsekwentheid, word daar deurgaans in hierdie artikel na die dorp as Wakkerstroom verwys.

Volgens die amptelike 1:50 000-kaart het die rivier wat by die dorp Wakkerstroom verbyvloei vandag drie name, te wete Wakkerstroom by sy oorsprong in die omgewing van die plaas Goud Hoek 124-HT, Marthinus Wesselstroom in die omgewing van die dorp en Thakarivier net voordat dit in die Slangrivier invloei.⁶ Na aanleiding van die amptelike benamings en die feit dat die brug wat hier ter sprake is digby die dorp geleë is, word in hierdie artikel slegs van die naam Marthinus Wesselstroom gebruik gemaak wanneer na die rivier verwys word. Uit geraadpleegde

argiefstukke wil dit egter voorkom asof die mees algemene naam gedurende die laat-negentiende eeu Utaga- of Utakarivier was; die name Wakkerstroom en "die rivier Wakkerstroom" is egter ook gebruik. Die name Utaga en Utaka is klaarblyklik wisselvorms van die huidige naam Thaka.⁷

'n Vroeë poging om 'n brug oor die Marthinus Wesselstroom te bou

Die ou padbrug oor die Marthinus Wesselstroom is in 1893 voltooi, maar 'n poging om 'n brug oor die rivier te bou — en wat moontlik suksesvol was — is reeds 14 jaar vroeër aangewend.

In Oktober 1879, d.w.s. tydens die eerste Britse besetting van Transvaal, het die waarnemende landdros van Wakkerstroom soos volg aan die Koloniale Sekretaris geskryf: "I have the honor to inform you, that I have been given to understand, that if we could get His Excellency's sanction, we might get the soldiers while the troops are here, to make a bridge across the River, as this would be a great convenience to the Public. I therefore take the liberty of bringing this to His Excellency's notice when something may perhaps be done."⁸ Die landdros het die koste van die brug op £75 beraam en hy het ook aanbeveel dat dit naby die plek van die ou drif opgerig word.⁹ Sir Owen Lanyon, die Administrateur van Transvaal, was egter van mening dat nie eers 'n voetbrug vir £75 opgerig kon word nie en die landdros is meegedeel dat die regering nie in staat was om op daardie stadium die werk te onderneem nie.¹⁰

Die behoefte aan 'n brug oor die rivier was egter baie groot en in Februarie 1880 het die landdros van Wakkerstroom weer aan die Koloniale Sekretaris geskryf en hom meegedeel dat die inwoners van die dorp bereid is "... to pay the half or say £40 towards the making of the Bridge ..."¹¹ Hy het voorts verneem of die regering onder hierdie omstandighede die ander helfte of die saldo van die koste sou dra. Ter ondersteuning van die vertoë meld hy dat die rivier so vol was dat alle verkeer tot 'n stilstand gekom het.

Die saak is sonder versuim na lt. I. Brotherton van die *Royal Engineers* op Wakkerstroom vir die opstel van 'n verslag verwys.¹² Brotherton het die oprigting van 'n brug sterk ondersteun en die oprigting van 'n houtbrug ongeveer 55 m stroomop vanaf die bestaande drif aanbeveel.¹³ Indien die brug wel opgerig sou word, sou die militêre kamp te Wakkerstroom, wat op daardie stadium skynbaar aan die suidekant van die rivier geleë was, na die noordekant verskuif word.¹⁴ Die oprigting van die brug sou dus ook vir die garnisoen op Wakkerstroom bepaalde voordele inhou.

Sir Owen Lanyon het daarop opdrag gegee dat die landdros van Wakkerstroom die £40 van die inwoners insamel en "... (to) arrange that the Landdrost shall pay whatever may be necessary on the application of the O.C. the troops at Wakkerstroom."¹⁵ Dit is duidelik dat die oprigting van die brug nou 'n prioriteit geword het en dat dit 'n militêre kleur gekry het. Dit is ook ironies dat die inwoners van die dorp op indirekte wyse die militêre garnisoen sou finansier om vinnig teen hulle op te tree indien dit nodig sou word. Op daardie stadium was daar juis

sprake van 'n vergadering van Boere op die dorp en die moontlike versterking van die bestaande Britse laer.¹⁶ Geen wonder nie dat sir Owen Lanyon aangedui het dat die koloniale regering "... will gladly bear the extra expense of this bridge."¹⁷ Die totale koste van die brug is op hierdie stadium op £110 beraam.¹⁸

Die Landmeter-generaal het met die voorgestelde posisie van die brug akkoord gegaan¹⁹ en die bevelvoerder van die *Royal Engineers* in Transvaal het opdrag ontvang om met die oprigting van die brug voort te gaan "as soon as convenient."²⁰ Militêre arbeid sou gebruik word.²¹ Dat daar wel met die oprigting van die brug begin is, blyk duidelik uit 'n brief wat deur die DORE (District Officer, Royal Engineers) Transvaal op 7 November 1880 geskryf is: "The bridge has been partly constructed and all expenses up to the present, paid out of the £40 subscribed by the inhabitants."²² Dit is opvallend dat die inwoners se bydrae eerste aangewend is. Ten einde die brug te voltooi, het die DORE Transvaal versoek dat die regering se deel van die koste nou uitbetaal word. Of die werk ooit voltooi is, kon ongelukkig nie vasgestel word nie. 'n Magtiging vir die uitbetaling van die geld wat deur die Administrateur onderteken moes word, is wel op 22 November 1880 uitgereik.²³ Die laaste inskrywing in die argiefstuk wat oor hierdie saak handel, is gerig aan die Koloniale Sekretaris en dra die datum 26 November 1880. Die opmerking is "Papers returned."²⁴ Indien in ag geneem word dat die oorlogswolke op daardie stadium besig was om swaar saam te pak en dat die eerste skote van die Eerste Vryheidsoorlog binne slegs 20 dae sou val, word egter vermoed dat dringender sake as die bou van 'n brug oor die Marthinus Wesselstroom toe die aandag van die militêre owerhede geniet het.

Die staalbrûe van die ZAR²⁵

Ná die ontdekking van goud op die Witwatersrand, het die staatskoffers van die ZAR begin vul. Fondse het beskikbaar gekom om allerlei noodsaaklike openbare dienste te lewer en weldra kon die ZAR-regering ook 'n "Gouvernements Ingenieur en Architect" in die persoon van Sytze Wopkes Wierda aanstel. Wierda het hierdie betrekking in Julie 1887 aanvaar en op 1 November van dieselfde jaar het hy in Pretoria in diens getree.²⁶ Onder Wierda se bekwame leiding het die ZAR se Departement van Publieke Werke met rasse skrede vooruitgegaan. Gedurende die daaropvolgende goue dekade van die ZAR is 'n groot aantal openbare geboue opgerig, paaie is verbeter en 'n omvangryke brugbouprogram is geloods.

Die brugbouprogram het in Augustus 1889 — dus minder as twee jaar ná Wierda se indienstreding — 'n aanvang geneem. Bouwerk aan ses brûe het in daardie maand begin²⁷ en in die loop van 1890 is met die bou van 'n verdere drie brûe begin.²⁸

Al hierdie vroeë ZAR-brûe het uit landhoofde van klip, bostrukture van staal en ryvlakke van hout bestaan. Aangesien bekwame werkliede aanvanklik skaars in die ZAR was, het die beleid om staalbrûe op te rig groot voordele ingehou. Die voorafvervaardigde staalstrukture waaruit die bobou bestaan het, is eenvoudig uit Europa ingevoer en ter plaatse gemonteer — 'n taak wat betreklik maklik deur ongeskoolde arbeid verrig kon word.

Die bobou van die nuwe brûe is in Januarie 1889 aanbestee en die laagste tender van John Fowler & Co. van Leeds, Engeland is aanvaar. 'n Voorlopige kontrak is met die plaaslike verteenwoordigers van die maatskappy gesluit.²⁹ Weens die verskille tussen die Europese stelsel — wat in die ZAR gevolg is — en dié van Engeland met betrekking tot die vervaardiging van brûe, asook ander probleme wat opgeduik het, is die voorlopige kontrak met die Britse firma opgesê en 'n nuwe kontrak met die firma J.C. Harkort (later bekend as die Actien-gesellschaft für Eisenindustrie und Brückenbau) van Duisberg in Duitsland — wat op daardie stadium reeds talle groot brûe vervaardig het — gesluit. Die kontrak was slegs vir die lewering van die staalstruk-

ture, m.a.w. dit het nie die oprigting daarvan ingesluit nie. Die ongeveer tien brûe is te Durban gelewer, waar die eerste een — dié bestem vir die Vaalrivier by Standerton — op 17 Julie 1890 ontskeep is. Die oorblywende brûe het op 1 Augustus daar aangeland.³⁰

Die verdere vervoer van hierdie staalstrukture, asook die oprigting daarvan by hulle onderskeie bestemmings, is onder direkte beheer van die Goewermentsingenieur en -argitek geplaas. Geen tenders is vir die oprigting van die bobou gevra nie; dit is departementeel gedoen deur 'n werkspan wat van een bouterrein na die ander beweeg het.³¹

Die brûe is volgens die sogenaamde skarnierstelsel vervaardig, m.a.w. al die staalbalke is by die hoofknooppunte met swaar skarnier- of moerboute aanmekaar bevestig. Dit het twee voordele ingehou, naamlik minder spanning in die verskillende onderdele en die besparing van arbeid, want die gebruik van klinkboute is uitgeskakel. Die verskillende voorafvervaardigde onderdele kon eenvoudig op die bouterrein aanmekaar gebou word, wat ook die oprigting van die struktuur bespoedig het.³² Dit is interessant om daarop te let dat die maksimumbelasting wat so 'n brug moes kon dra, "een opgedronge aantal ossen" was.³³

'n Memorie uit Wakkerstroom

Die genesis van die ou brug oor die Marthinus Wesselstroom kan teruggevoer word na die begin van 1888, toe S. Michaelson en "84 anderen", almal inwoners van die distrik Wakkerstroom, op 17 Januarie 'n memorie³⁴ aan die Voorsitter en lede van die Volksraad van die ZAR gerig het. In hierdie memorie is versoek dat 'n behoorlike pad deur die vlei, wat naby die dorp deur die rivier gevorm word, asook 'n brug oor die rivier self, gebou word. Of die brug waaraan bouwerk in 1880 begin het wel voltooi is of nie, uit die bewoording van die memorie is dit duidelik dat daar in 1888 geen brug oor die rivier naby die dorp was nie. "Met het oog op den bloei van het dorp," skryf die petisionarisse, "maar meer nog op het transportpad vanuit Natal naar de goudvelden, is het dringend noodzakelyk dat er een brug wordt gebouwd over deze rivier Wakkerstroom, in de onmiddelyke nabyheid van het dorp, en dat het pad door de vlei in orde gemaakt wordt." Volgens die memorie was die pad deur die vlei, veral gedurende die somermaande, onbruikbaar en "... ook de rivier meer dan eens onpassabel."³⁵

Soos destyds die gebruik was, het die memorie eers voor die Memoriekommissie gedien, wat dan 'n aanbeveling daarvoor aan die Volksraad gemaak het. Die memoriekommissie het die petisionarisse se versoek gesteun en by die Volksraad aanbeveel dat hulle tegemoet gekom word.³⁶ Hierdie aanbeveling het op 4 Junie 1888 voor die Volksraad gedien, wat by art. 357 soos volg besluit het: "Naar aanleiding van een desbetreffende opmerking van den Heer S.W. Burger, vereenigd de Raad zich met algemene stemmen met de aanbeveling der Memorie-Commissie."³⁷ Op 7 Junie het die Sekretaris van die Volksraad die Staatsekretaris (op daardie stadium W.E. Bok) van die Volksraadsbesluit verwittig,³⁸ wat die saak op dieselfde dag na die landdros van Wakkerstroom, J.C. Krogh, vir kommentaar verwys het.³⁹ (Krogh het later as 'n belangrike figuur in die ZAR en die Unieregering na vore getree. Hy was onder andere spesiale kommissaris vir Swaziland, lid van die Uitvoerende Raad van die ZAR, ondertekenaar van die Vrede van Vereeniging en senator in die Unieparlement.)⁴⁰

Die rol van Antonie Klute in die beplanning van die brug

Volgens Krogh⁴¹ het die pad uit die dorp deur die Marthinus Wesselstroom gegaan waar dit aan die noordekant van die rivier gevurk het. Die een pad het na Ermelo, Barberton, Komati en ook Standerton gegaan, en die ander na onder andere Newcastle en Standerton. Hy het aanbeveel dat die brug "... een

weinig aan de bovenzijde van de tegenwoordige drift" gebou word. Aangesien dit vir hom onmoonlik was om 'n opgawe van die voorgestelde bouwerk te maak, het Krogh aan die hand gedoen dat A. Klute van Wakkerstroom versoek word om 'n "begroting" vir die bou van die pad en brug op te stel, asook om 'n "juiste plan daarvan te vervaardigen." Antonie Klute was klaarblyklik 'n goeie keuse vir die werk, want hy was voorheen in diens van die regering van die Oranje-Vrijstaat en was resident-ingenieur by die oprigting van die Commissiedriftbrug. Hy was ook opsigter oor die oprigting van publieke geboue in die distrikte Rouxville en Caledonrivier en hy het "... in alle opzichten voldoening heeft gegeven aan die Regering."⁴² Die kostebeslissing en die opstel van die planne sou hoogstens £7 kos.⁴³

Krogh se aanbeveling is aanvaar en in Augustus 1888 het hy Klute se verslag en sketsplanne aan die Goewermentsingenieur en -argitek, S.W. Wierda, gestuur.⁴⁴ Die verslag⁴⁵ het drie netjiese polichroomskepsplanne ingesluit. Klute het skynbaar dieselfde plek as Krogh vir die brug aanbeveel, te wete "... daar waar kort bovenkant de tegenwoordige Drift een oude Drift zich bevindt." Die rede vir Klute se keuse was die feit dat daar vaste klip aan die dorpskant van die rivier was, terwyl vaste klip ongeveer 3,1 m diep aan die noordekant van die rivier te vinde was. Hoewel hierdie klip nie vir boudoeleindes geskik was nie ("... daar de Klip blusch zodra de son opschijnt"), sou dit as 'n goeie fondament dien. Vir die fondamentmure van die landhoofde, wat minstens 15,25 m (50 vt.) van mekaar moes wees, het hy ysterklip aanbeveel, wat ongeveer 1,2 km vanaf die voorgestelde bouterrein verkrygbaar was. Vir die bogrondse gedeeltes van die landhoofde het hy "harte zandsteen" aanbeveel, verkrygbaar 4 tot 4,8 km ver. Die totale koste het hy op ongeveer £600 geskat, met die veronderstelling dat van die "Diagonaal-Zyersijsteem" gebruik gemaak sou word vir die bobou van die brug. Die res van Klute se verslag het oor 'n nuwe roete vir en konstruksie van die voorgestelde nuwe pad gehandel.

Klute het egter geen aanduiding van die benodigde hoeveelheid boumateriaal en die pryse daarvan verskaf nie, en die Goewermentsingenieur en -argitek het die landdros gevolglik versoek om meer besonderhede van Klute te verkry,⁴⁶ wat dan ook op 22 Desember aangestuur is.⁴⁷

Tenders word vir die eerste keer gevra

Die Departement van Publieke Werke moes taamlik gou met die opstel van spesifikasies begin het, want die bestek⁴⁸ vir die bou van die twee landhoofde dra die datum 4 Maart 1889. Een tekening, waarvan 'n bloudruk nog in die Transvaalse Argiefbewaarplek berus,⁴⁹ het die bestek vergesel. Hierdie tekening is deur Sytze Wierda self onderteken. Benewens mates, instruksies en voorwaardes van 'n algemene aard, het die bestek bepaal dat die aanleg van die regter- (vermoedelik die suidelike) landhoof se messelwerk 5,19 m (17 voet) onder die bokant van die draagbalk moes begin en dié van die ander landhoof 7,02 m (23 voet) onder die bokant van die draagbalk. Volgens die tekening was die span van die bobou 12,2 m (40 voet). Voorts is gespesifiseer dat die versteekte messelwerk uit "harde klippen" moes bestaan, terwyl die oorblywende (of bogrondse) messelwerk van "harde zandsteen" moes wees. Geen enkele klip mag kleiner as 0,03 m³ (een voet³) gewees het nie. Die stootbalke moes van beukehout of van 'n ander hardhoutsoort wees. Die afleweringstydperk was vyf maande ná die ondertekening van die kontrak. Daar was 'n onderhoudstermyn van 'n verdere ses maande, of tot wanneer die bobou opgerig word, watter een ook al die kortste sou wees. Dit is opvallend dat 'n aantal van Klute se aanbevelings wel in die spesifikasie opgeneem is.

Tenders vir die oprigting van die onderbou is in die *Staatscourant* van 27 Maart 1889 gevra.⁵⁰ Dit wil voorkom asof slegs twee tenders ingestuur is, nl. dié van W. Royce van Pretoria (£2 969.10)⁵¹ en, les bes, dié van die reeds bekende A. Klute

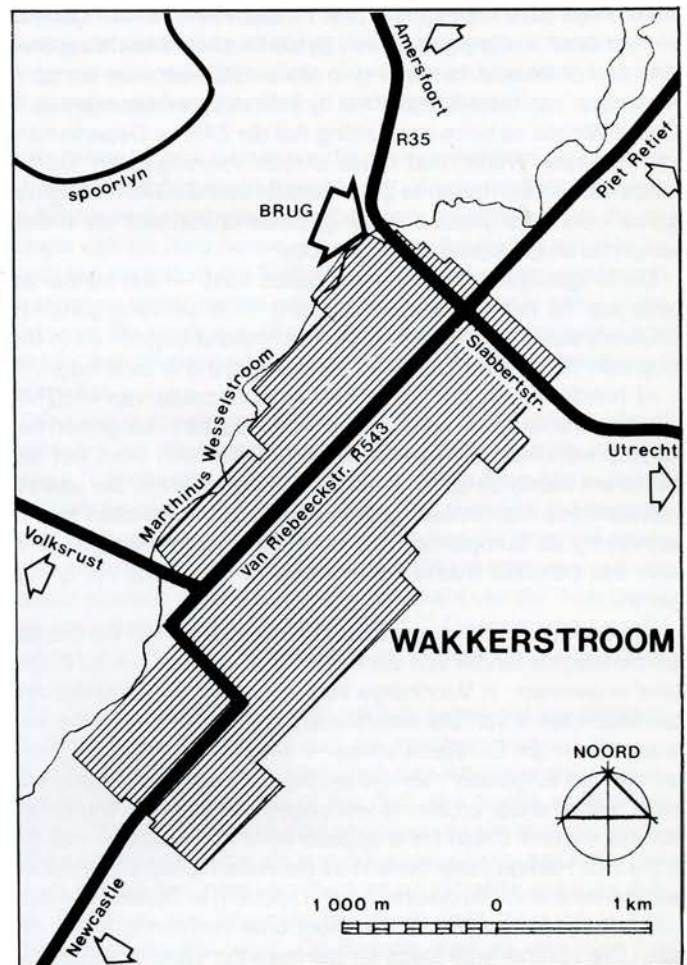
(£1 200).⁵² Klute het ook aangedui dat hy sy prys tot £1 040 sou verlaag indien die grondwerke deur bandiete (deur die regering verskaf) gedoen sou word.

Soos destyds gebruikelik was, het die tenders eers voor die Tenderkommissie gediens, wat dan 'n aanbeveling aan die Uitvoerende Raad — of regering — gemaak het. Hierdie tenders, asook tenders vir die onderbou van verskeie ander brue, is op 24 Mei 1889 aan die Uitvoerende Raad voorgelê.⁵³ By art. 297 het die Uitvoerende Raad egter besluit om die behandeling van Klute se tender uit te stel totdat sekere nadere besonderhede verkry is.

Die regering het skynbaar gevrees dat die brug moontlik te laag kon wees, want op dieselfde dag het die Staatsekretaris die volgende telegram aan die landdros van Wakkerstroom gestuur: "De Regering draagt u bij dezen op dadelijk te onderzoeken hoe hoog de wallen op die plek waar de brug moet komen zijn boven laag water. Meet het loodrecht in het midden van de rivier. Antwoord per telegraaf."⁵⁴ Die antwoord met die nodige inligting het drie dae later gearriveer.⁵⁵ Wierda het bevestig dat die hoogte van die brug voldoende was en was van mening dat Klute se tender nou behandel kon word.⁵⁶

Tenders word vir die tweede keer gevra

Op hierdie punt het die oprigting van die brug tydelik doodgeloop en is daar in stede met reëlins vir die bou van die pad deur die vlei voortgegaan. Eers in September 1890, toe die pad reeds in aanbou was, het die Goewermentsingenieur en -argitek die mening uitgespreek dat die bou van die brug nie langer uitgestel behoort te word nie.⁵⁷ Aangesien Klute nie bereid was om nog steeds sy tender — wat toe reeds 17 maande oud was — gestand te doen nie, is daar onverwyld voortgegaan om weer tenders te vra. Die ysterbobou, wat ook deur die Actien-gesellschaft für Eisenindustrie und Brückenbau verskaf is,⁵⁸ was toe reeds "bepaald" en is gestoor saam met die ander reeds gearri-

veerde brúe.⁵⁹

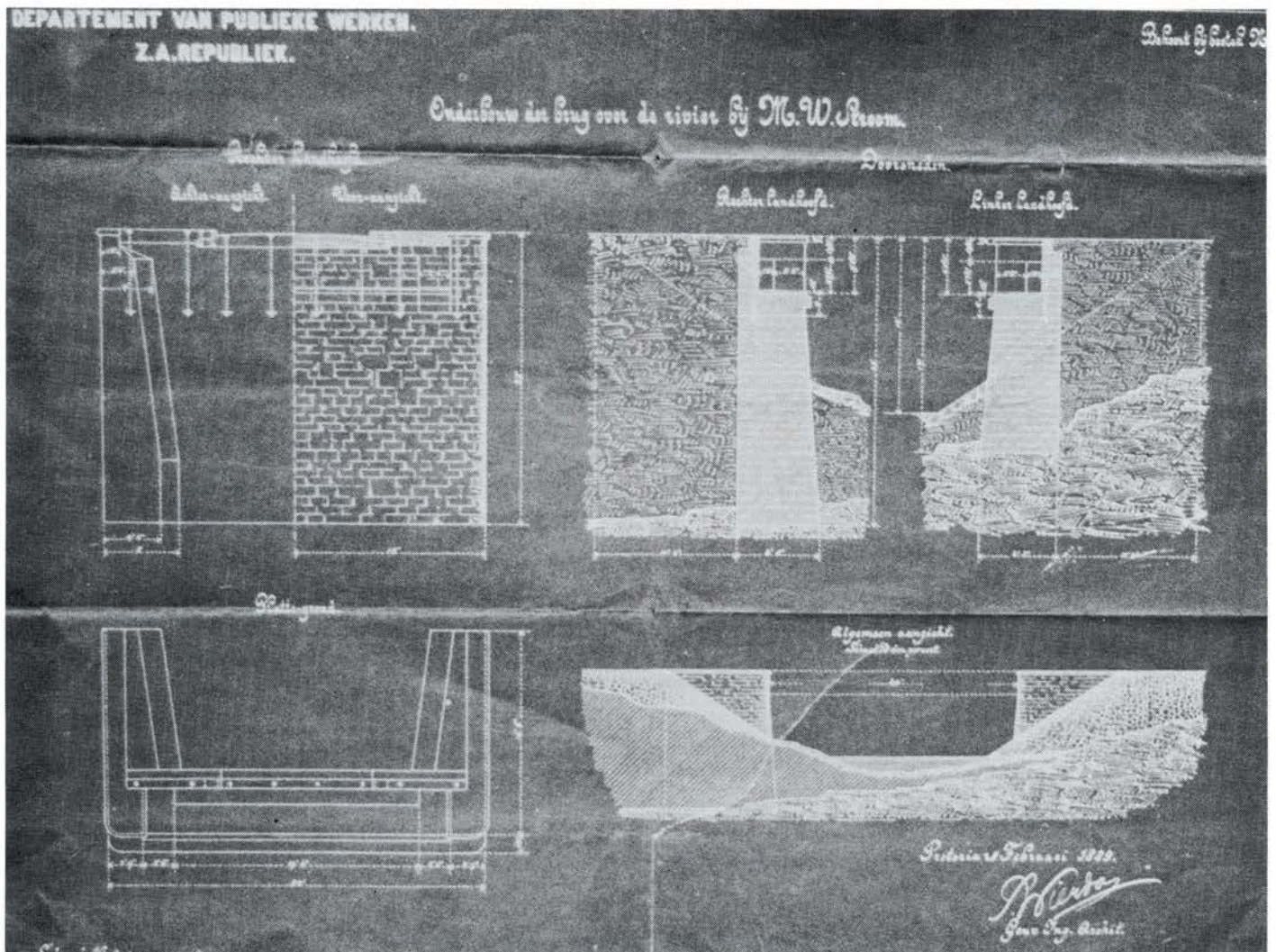
Tenders vir die bou van die klipwerk is vir die tweede keer in die *Staatscourant* van 24 September 1890 gevra.⁶⁰ Vyf tenders is ontvang:⁶¹ J.J. Kirkness van Pretoria⁶² (£4 380), Pirie & Thompson van Standerton⁶³ (£4 800), S. Anema & W.J. Kerry van Piet Retief⁶⁴ (£3 575), James Tennant & Co. van Pretoria⁶⁵ (£2 581) en, weer eens, A Klute (£1 585), wat reeds tot so 'n groot mate by die voorgestelde brug betrokke was. As borge het Klute J. Niven en C.H. Hoffman aangedui. Die Tenderkommissie het Klute se tender aanbeveel,⁶⁶ maar die Uitvoerende Raad was van mening dat die tenderbedrag te hoog was en het weer eens besluit dat die bou van die brug "vooralnog" uitgestel moes word.⁶⁷

Die brug word opgerig

Meer as twee jaar het verstryk voordat die Uitvoerende Raad weer aandag aan die saak geskenk het. Skynbaar was daar in elk geval nie 'n groot haas nie, want die pad deur die vlei is eers in Julie 1892 voltooi.⁶⁸ Uiteindelik, op 20 April 1892, het die Uitvoerende Raad egter by art. 363 besluit om Klute se tender ten bedrae van £1 570 en £115 onderskeidelik te aanvaar.⁶⁹ Uit die tenderbedrae blyk dit duidelik dat verdere onderhandelinge tussen die regering en Klute moes plaasgevind het, aangesien twee tenderbedrae vermeld word en die eersgenoemde bedrag van die oorspronklike tenderbedrag verskil het. Die vermoede bestaan dat die eerste bedrag ten opsigte van die onderbou was en die tweede vir die oprigting van die bobou. Dit sou beteken dat die bobou in hierdie geval nie departementeel uitgevoer sou word nie, maar deur die aannemers self. Indien Klute se onder-

'n Onlangse foto van die ou padbrug by Wakkerstroom (Foto: Afdeling Biblioteek en Museumdiens van die Transvaalse Provinsiale Administrasie.)

Bloudruk van die oorspronklike werksteking van die brug se landhoofde. Die tekening dra die datum Februarie 1889 en is deur S.W. Wierda, Goewermentsingenieur en -argitek van die ZAR onderteken (Transvaalse Argiefbewaarplek)

vinding in die boubedryf in ag geneem word, sou so 'n besluit in elk geval sinvol gewees het. Die vermoede dat die twee bedrae onderskeidelik op die onder- en bobou betrekking gehad het, word bevestig deur die 1892-jaarverslag van die Departement van Publieke Werke, waarin gemeld word dat Klute die aannemer is teen 'n bedrag van £1 685 (dus £1 570 plus £115) en "... het opstellen van den ijzeren bovenbouw is in deze zom inbegrepen."⁷⁰ Verder word gemeld dat die bobou, inbegrepe die vervoerkoste, £950 kos. Die totale koste van die brug sou dus £2 635 beloop.⁷¹

Bouwerk het in Julie 1892 begin.⁷² Alles het egter nie heeltemal vlot verloop nie, want op 'n stadium — waarskynlik in September 1892 — het dit aan die lig gekom dat sekere onderdele van die bobou ontbreek het. Die ZAR se tegniese adviseur in Nederland (wat ook die Konsul-generaal was), R.A.J. Snethlage, is versoek om navraag by die vervaardigers te doen.⁷³ Hy het geantwoord dat die ontbrekende goedere op 30 November 1892 uit Londen versend sou word.⁷⁴

Bouwerk is in die loop van 1893 — waarskynlik vroeg in die jaar — voltooi.⁷⁵ Addisionele werk aan die brug het £25.9.8 gekos,⁷⁶ met die gevolg dat die totale koste verbonde aan die oprigting van die brug £2 660.9.8 beloop het, waarvan £1 710.9.8 aan Klute uitbetaal is.

Waardering

Die ou padbrug oor die Marthinus Wesselstroom is nie 'n indrukwekkende brug nie. Intendeel, dit is een van die kleiner staalbrûe wat deur die ZAR-regering opgerig is. Dit is egter een van die laaste staalbrûe wat gedurende die ZAR-era in Transvaal gebou is voordat met die oprigting van klipbrûe begin is. Die ZAR-brûe se belang lê in die algemeen daarin dat hulle 'n simbool van die ZAR se goue dekade is, en 'n bewys van die destydse regering se strewe om in die behoeftes van alle landsburgers te voorsien. Die brûe is voorts monumente vir Sytze Wierda, die persoon wat die destydse Dept. van Publieke Werke op sy voete gebring het en wat in die bestek van bietjie meer as 'n dekade 'n groot geboueskat aan die ZAR gegee het.

Dat die brug by Wakkerstroom "aan het doel beantwoord" het, is bepaald bewys. Vir 82 jaar lank — tot in 1975 — het dit die verkeer op 'n belangrike pad gedra.⁷⁷ Behoefte aan 'n breër brug wat tweerigtingverkeer kon dra, het veroorsaak dat 'n nuwe padbrug gebou is. Die ou brug is egter nog steeds stewig en diensbaar en verdien om nie as gevolg van onkunde vergeet en verval te raak nie.

Voetnote

1. Transvaalse Argiefbewaarplek (TAB); ZAR141: *Verslag aan den Staatspresident en de leden van den Uitvoerenden Raad, over de werken uitgevoerd of voorbereid door het Departement van Publieke Werken, van 1 Januari tot 31 December 1891*, p. 13.
2. Goewermentskenningsgewing nr. 1073 van 1982-06-04.
3. Goewermentskenningsgewing nr. 815 van 1982-11-19.
4. D. du Toit. The stagecoach era. *Overvaal Museanus*, jg. 9, nr. 4, Des. 1982, pp. 14 & 15.
5. Raad vir Nasionale Gedenkwaardighede (RNG), Pretoria: Lêer 3/1/3/Wak/5: Straatkaart voorsien deur die Dorpsraad van Wakkerstroom, d.d. 1959.
6. Driehoeksmetingkantoor. *Suid-Afrika 1:50 000 vel 2730AC Wakkerstroom*. Pretoria: Staatsdrukker, 1970.
7. Volgens G.R. Dent & C.L.S. Nyembezi (*Scholar's Zulu Dictionary*. Pietermaritzburg: Shuter & Shooter, 1969, pp. 162 & 490) is die Engelse vertaling van die Zoeloewoord "thaka" "mix together" (bv. van medisyne of chemikalieë).
8. TAB; SS483, R3583 79 (by R4782 80): Acting Landdrost — Colonial Secretary, d.d. 1879-10-13.
9. TAB; SS483, R3583 79 (by R4782 80): Landdrost Wakkerstroom — Colonial Secretary, d.d. 1879-12-23.
10. TAB; SS483, R3583 79 (by R4782 80): aantekening deur Owen Lanyon, d.d. 1880-01-27.
11. TAB; SS483, R1052 80 (by R4782 80): Landdrost Wakkerstroom — Colonial Secretary, d.d. 1880-01-26.
12. TAB; SS483, R4782 80: DORE Transvaal — Lt Brotherton, d.d. 1880-03-01.

13. TAB; SS483, R4782/80: Lt I. Brotherton — DO Transvaal, d.d. 1880-03-07.
14. TAB; SS483, R4782/80: DORE Transvaal — DAA General, d.d. 1880-03-14 (p. 155 van band).
15. TAB; SS 483, R1215/80 (by R4782/80): Owen Lanyon — Colonial Secretary, d.d. 1880-03-16.
16. TAB; SS483, R4782/80: DORE Transvaal — DAA General, d.d. 1880-03-14 (p. 153 van band).
17. TAB; SS483, R4782/80: Owen Lanyon — Garnet Wolseley, d.d. 1880-03-16.
18. TAB; SS483, R4782/80: H.H. Clifford — Chief of Staff, d.d. 1880-03-15.
19. TAB; SS483, R1215/80 (by R4782/80): Surveyor General — Colonial Secretary, d.d. 1880-03-18.
20. TAB; SS483, R1215/80 (by R4782/80): A.G. Gatman Briggs — CRE Transvaal, d.d. 1880-04-13.
21. TAB; SS483, R1215/80 (by R4782/80): H.H. Clifford — Administrator, d.d. 1880-04-11.
22. TAB; SS483, R4782/80: DORE Transvaal — Brigade Major, d.d. 1880-11-07.
23. TAB; SS483, R4782/80: Treasurer — Finance & Revenue Commissioner, d.d. 1880-11-12.
24. TAB; SS483, R4782/80: J. Swart — Colonial Secretary, d.d. 1880-11-26.
25. Hierdie afdeling van die artikel is hoofsaaklik saamgestel uit inligting verkry uit amptelike jaarverslae van die ZAR se Departement van Publieke Werke. Band SS1634 in die Transvaalse Argiefbewaarplek, waarin minute R4807/88 en aanverwante minute opgeneem is, kan egter met vrug geraadpleeg word indien meer uitgebreide inligting oor die aanloop tot, bestel en oprigting van die staalbrûe in die algemeen verlang word.
26. H.M. Rex. Sytze Wopkes Wierda. *Restorica*, nr. 8, p. 12.
27. TAB; ZAR141: *Verslag van het Departement van Publieke Werken der Zuid-Afrikaansche Republiek van 1 Januari tot 31 December 1890*, p. 9.
28. *Ibid.*, p. 11.
29. *Ibid.*
30. *Ibid.*, p. 12.
31. *Ibid.*
32. TAB; ZAR141: *Verslag aan den Staatspresident . . . 1891, op. cit.*, pp. 12 & 13.
33. *Ibid.*, p. 13.
34. TAB; SS1641, R5012/88: S. Michaelson en 84 anderen — Voorsitter en lede van die Volksraad, d.d. 1888-01-17 (kopie). Die oorspronklike memorie, waarop die handtekening van die petisionarisse waarskynlik verskyn het, is nie in die geraadpleegde stukke opgespoor nie.
35. Geen staving vir die oorlewering, nl. dat pres. S.J.P. Kruger, nadat hy tydens 'n besoek aan Wakkerstroom deur die vol Marthinus Wesselstroom vertrap is, persoonlik opdrag vir die bou van 'n brug gegee het, is in die geraadpleegde stukke opgespoor nie. Hierdie oorlewering is op 1981-01-21 deur mnr. C. Smit van Wakkerstroom aan die outeur meegedeel.
36. TAB; SS1641, R5012/88: Kopie van besluit URR 72 88 van die Memoriekommissie.
37. TAB; EVR41: Notule van die Volksraadsvergadering gehou op 1888-06-04, art. 35. Ongelukkig is die bespreking wat die besluit voorafgegaan het nie genotuleer nie, met die gevolg dat dit nie bekend is wat die "desbetreffende opmerking" van S.W. Burger was nie. 'n Kopie van die besluit is ook te vinde by R5012 88 in SS1641. In *De Volksstem* van 1888-06-05 is ook berig gelewer oor die verrigtinge van 1888-06-04 in die Volksraad, maar die bespreking m.b.t. die brug oor die Marthinus Wesselstroom is ook nie verstrekkend nie, behalwe dat S.W. Burger die mosie ook voorgestel het. *De Volksstem* doen wel verslag oor 'n taamlik uitgebreide bespreking van die Volksraad oor die oprigting van brûe en die heffing van tolgelde in die algemeen.
38. TAB; SS1641, R5012/88; Sekretaris van die Volksraad — Staatssekretaris, d.d. 1888-06-07.
39. TAB; SS1641, R5012/88; Staatssekretaris — Landdrost Wakkerstroom, d.d. 1888-06-08.
40. D.W. Krüger & C.J. Beyers (reds.), *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek, Deel III, Kaapstad; Tafelberg*, 1977, p. 497.
41. TAB; SS1641, R5012/88; Landdrost Wakkerstroom — Staatssekretaris, d.d. 1888-07-31.
42. TAB; SS1641, R5012/88; Kopie van getuigskrif opgestel deur die Goewermentssekretaris van die OVS, d.d. 1888-02-11.
43. TAB; SS1641, R5012/88; Landdrost Wakkerstroom — Staatssekretaris, d.d. 1888-07-31.
44. TAB; SS1641, R5012/88; Landdrost Wakkerstroom — Goewermentsingenieur en -argitek, d.d. 1888-08-21.
45. TAB; SS1641, R5012/88; A. Klute — Landdrost Wakkerstroom, d.d. 1888-08-20.
46. TAB; SS1641, R5012/88; Goewermentsingenieur en -argitek —

- Landdros Wakkerstroom, d.d. 1888-11-13.
47. TAB; SS1641, R5012/88; A. Klute — Landdros Wakkerstroom, d.d. 1888-12-22. Ook Landdros Wakkerstroom — Goewermementsingenieur en -argitek, d.d. 1888-12-22.
 48. TAB; PW166; Bestek nr. 40; *Bestek en voorwaarden wegens het maken van den onderbouw voor de brug over de Utaka rivier bij M.W. Stroom*, d.d. 1889-03-04.
 49. TAB; Kaartversameling, S. 3/310.
 50. *Staatscourant der ZA Republiek*, deel IX, nr. 427, 1889-03-27: Goewermementskennisgewing nr. 74. Indiening van tenders het op 1889-04-30 gesluit. In dieselfde kennisgewing is tenders vir die onderbou van 'n verdere vyf brúe gevra.
 51. TAB; SS1641, R5012/88: Tender van W. Royce, d.d. 1889-04-30. Royce was later die suksesvolle tenderaar vir verskeie ander brúe in die ZAR.
 52. TAB; SS1641, R5012/88: Tender van A. Klute, d.d. 1889-04-20.
 53. TAB; SS1958, R5492/89: Kopie van Uitvoerende Raadsbesluit art. 297 van 1889-05-24. Tydens dieselfde vergadering is tenders vir die bou van die onderbou van die volgende vyf brúe aanvaar: oor die Vaalrivier by Standerton, oor die Blesbokspruit by Heidelberg, oor die Moorivier by Potchefstroom, oor die Krokodilrivier tussen Pretoria en Rustenburg en oor die Sesmyspruit tussen Pretoria en Johannesburg. Laasgenoemde is reeds tot nasionale gedenkwaardigheid verklaar (goewermementskennisgewing nr. 1942 van 1965-12-10).
 54. TAB; SS1641, R5012/88: Kopie van telegram Staatsekretaris — Landdros Wakkerstroom, d.d. 1889-05-24.
 55. TAB; SS1641, R6620/89 (by R5012/88): Kopie van telegram Landdros Wakkerstroom — Staatsekretaris, d.d. 1889-05-27. Volgens hierdie telegram was die walle 2,135 m hoog op die plek waar die brug gebou moes word, terwyl die diepte van die water in die middel van die rivier, gemeet tydens laagwater, 330 mm was.
 56. TAB; SS1641, R5012/88: Goewermementsingenieur en -argitek — Staatsekretaris, d.d. 1889-07-09.
 57. TAB; SS1641, R5012/88: Goewermementsingenieur en -argitek — Staatsekretaris d.d. 1890-09-11.
 58. TAB; ZAR141: *Verslag aan den Staatspresident en de leden van den Uitvoerende Raad, over de Werken uitgevoerd of voorbereid door het Departement van Publieke Werken van 1 Januari tot 31 December 1892*, p. 12.
 59. TAB; SS1641, R5012/88: Goewermementsingenieur en -argitek — Staatsekretaris, d.d. 1890-09-11.
 60. *Staatscourant der ZA Republiek*, deel X, nr. 507, 1890-09-24, p. 928. Tenders het op 1890-10-18 gesluit.
 61. TAB; SS1641, R15226/90 (by R5012/88): Opgawe van tenders ontvang, d.d. 1890-10-04.
 62. TAB; SS1641, R15226/90 (by R5012/88): Tender van J.J. Kirkness, d.d. 1890-10-18. Kirkness was een van die bekendste bouaannemers in die ZAR en het 'n groot aantal geboue vir die staat opgerig.
 63. TAB; SS1641, R15226/90 (by R5012/88): Tender van Pirie & Thompson, d.d. 1890-10-13.
 64. TAB; SS164, R15226/90 (by R5012/88): Tender van S. Anema & W.J. Kerr, d.d. 1890-10-21.
 65. TAB; SS1641, R15226/90 (by R5012/88): Tender van J. Tennant & Co., d.d. 1890-10-08.
 66. TAB; SS1641, R15226/90 (by R5012/88): Opgawe van tenders ontvang, d.d. 1890-10-04.
 67. TAB; SS1641, R5012/88: Staatsekretaris — Goewermementsingenieur en -argitek, d.d. 1890-12-02.
 68. TAB; SS1641, R5012/88: Goewermementsingenieur en -argitek — Staatsekretaris, d.d. 1892-11-11.
 69. TAB; ZAR24: *Translation of the resolutions of the Executive Council of the late South African Republic*, 1892, p. 18.
 70. TAB; ZAR141: *Verslag aan den Staatspresident . . . 1892, op. cit. p. 12.*
 71. *Ibid.*
 72. *Ibid.*
 73. TAB; SS8703, BB2399/1892: Staatsekretaris — Konsulgeneraal, d.d. 1892-10-01.
 74. TAB; SS1634, R14785/92 (by R4807/88): Konsulgeneraal — Staatsekretaris, d.d. 1892-11-23. Volgens hierdie stuk sou die goedere, geadresseer aan Hansen & Schrader te Port Elizabeth, met die stoomskip *Manica* van die British Colonial Steam Navigation Company verskeep word.
 75. TAB; ZAR141: *Verslag aan den Staatspresident en de leden van den Uitvoerenden Raad, over de werken uitgevoerd of voorbereid door het Departement van Publieke Werken van 1 Januari tot 31 December 1893*, p. 11.
 76. *Ibid.*
 77. RNG, Pretoria: lêer 3/1/3/Wak/4: Direkteur van Paaie — Streekverteenwoordiger, d.d. 1983-06-03.

die Historiese Gebou "Martin Melckhuis",

tans
die hoofkwartier van

Binnehuis Interiors (Edms) Bpk
Strandstraat 96
Kaapstad.

Boekenhoutfontein: Skoolgebou gerestoureer

Mev Elize Labuschagne

Die plaas Boekenhoutfontein in die distrik Rustenburg is om verskeie redes bewarenswaardig. Eerstens was dit die plaas waar Paul Kruger hom in 1873/74 gevestig het en waar hy sy boerdery bedryf het tot sy verhuising na Pretoria na sy verkiesing tot staatspresident van die ZAR in 1883. Uit 'n argitektoniese oogpunt is die plaas veral belangrik vanweë die mooi verskeidenheid geboue wat daarop voorkom, wat wissel van 'n eenvoudige pionierstruktuur tot 'n statige dubbelverdiepingwoning.

Die vier woonhuise op die terrein is gedurende 1977 onder leiding van die argitek Johan de Ridder gerestoureer. Die laaste struktuur wat nog gerestoureer moes word, was die skoolgebou, wat in 1982 aangepak is. Die Stigting was bevoorreg om mnr. M.C. de Beer van Rustenburg as bou-aannemer te kry en het in hom 'n pynlik deeglike restourateur gevind.

HISTORIESE AGTERGROND

Baie skrapse dokumentêre gegewens kon oor die skool opgespoor word en daar moes vir die insamel van gegewens swaar geleun word op struktuurondersoek en inligting wat van nasate van pres. Kruger verkry is.

Sover vasgestel kon word, is die gebou in die vroeë 1880's opgerig, waarskynlik deur Paul Kruger se seun Pieter, wat op daardie stadium die boerdery behartig het. Paul Kruger se eie kinders was toe reeds groot, dus het sy kleinkinders die skool gebruik. Die vroegste onderwysverslae wat melding maak van die skool, dateer terug na 1892, maar weinig inligting aangaande die gebou word hierin gegee.

Dit is natuurlik ook moontlik dat die skool reeds voor 1892 as onafhanklike plaasskool gefunksioneer het. In Augustus 1892 was W. Wessels die onderwyser en was die skool tydelik gesluit "wegens huiselike omstandighede". Volgens 'n inspekteursverslag van 9 November 1894 is die skool eers op 1 Februarie 1894 geopen, wat die vorige verslae weerspreek. Hierdie verslag meld dat die meublement bestaan uit "slechts ééne bank" en dat die "bord te klein en onverschuifbaar" was. Daar word ook in dié verslag gekla oor die skoollokaal: "even geschikt, te weinig licht: zal verbeterd worden". Ses-en-twintig ingeskrewe leerlinge het gedurende 1894 onder die onderwyser L.A. van Rooyen skoolgegaan.

Volgens 'n inspekteursverslag van 17 Mei 1895 was die meubels in die skool voldoende, alhoewel die lokaal steeds "wat klein en niet genoegzaam verlicht" was.

Die inspekteursverslag van 23 September 1895 wys ook daarop dat die lokaal "wat ruimer" kon wees. Die getal leerlinge het in hierdie jaar tot agt-en-twintig gestyg. In die verslag van 1895 word melding gemaak van die goeie vordering wat die skool sedert die vorige inspeksie gemaak het: "de algemene toestand der school is zoodanig dat de heer van Rooijen wordt aanbevolen voor een Honorarium voor Verdienste van £10".

In Februarie 1896 kon feitlik alle aspekte van die skool as "goed" beskryf word. Weer word gemeld dat die vordering sedert die laaste inspeksie baie goed was. In Augustus 1896 was die skool weer tydelik gesluit as gevolg van huiselike omstandighede van die onderwyser. Die leerlingstal het in hierdie jaar tot vyf-en-twintig gestyg.

Geen dokumentêre gegewens kon vir die tydperk 1897 tot 1906 opgespoor word nie. In 1907 word deur mnr. Theunis Eloff aansoek gedoen vir die stigting van 'n regeringskool te Boekenhoutfontein, wat in 1908 goedgekeur is. Die skool het in dié jaar vyf-en-twintig leerlinge gehad.

Die doodsklok vir die skool het in 1914 gelui toe daar slegs twee-en-twintig leerlinge was en die onderwysdepartement die skoolkomitee daarop gewys het dat die voortbestaan van die skool nie gewaarborg kan word indien die leerlingstal nie tot vyf-en-twintig styg nie. 'n Faktuur van 1915 toon dat daar in hierdie jaar skryfbehoeftes vir die skool aangekoop is. Geen dokumente kon vir die tydperk ná 1915 opgespoor word nie en volgens mondelinge getuienis het die skool na hierdie jaar doodgeloop. Daarna is die gebou onder andere gebruik as 'n skuur, stal en motorhuis.

DIE BOU VAN DIE SKOOL

Die skool met sy twee klaskamers is gebou van liggebrande stene wat waarskynlik op die plaas gemaak is. Die lateie, kosyne en deure is van Transvaalse boekenhout, ook plaaslik verkry. 'n Rukwind het in ongeveer 1912 die dak van die gebou afgewaaï en die oorspronklike dakkappe is vervang.

Gelukkig het van die oorspronklike balke, sommige van geelhout en ander van wildesering, nog behoue gebly. Daar word beweer dat sommige van die sinkplate op die skoolgebou oorspronklik deur Paul Kruger op die hoofhuis gebruik is. Die sinkplate was egter te klein om die hele dakoppervlakte te bedek, daarom het Kruger die golwe daarin laat platrol en slegs golwe by die voëë gelaat. Sodoende het die plate gerek en kon dit 'n groter oppervlakte bedek.

RESTOURASIE

Die gebou was voor restourasie struktureel baie swak en heelwat aandag is gegee aan die versterking daarvan. Hiervoor moes baie van die pleister ongelukkig verwyder word, wat egter ook daartoe bygedra het dat oorspronklike deur- en vensteropeninge vasgestel kon word. Met die afwaai van die dak is die gewels beskadig, en 'n fyn ondersoek moes gedoen word om tot die slotsom te kom dat die gebou twee tuitgewels gehad het. 'n Pleisterversiering op die een gewel was hier van groot hulp. Die oorspronklike pleister op hierdie gewel is behou.

Daar is gepoog om tydens restourasie so ver moontlik dieselfde materiale te gebruik as wat oorspronklik gebruik is en om dit op outydse wyse te bewerk. Daarom is die nuwe boekenhoutlateie weer met 'n treksaag gesaag en grondpleister op 'n ou resep vervaardig.

Aangesien die oorspronklike dakkappe vernietig is, moes nuwes vervaardig word. Daar is besluit om populier te gebruik, na aanleiding van tydgenootlike dakkonstruksies wat elders in Transvaal gevind is. Hierdie populier is op die ou manier gedissel — en het die maermerrievelle nie gewaaï nie! Handgesmede spykers is deur 'n smid op Kroondal gemaak op die patroon van ou spykers wat in die timmerwerk gevind is. Die uitgerolde sinkplate is herstel en hergebruik, aangesien dit so 'n mooi voorbeeld is van 'n boer wat 'n plan kan maak.

Ondersoek na die verkleure het getoon dat die buitemure liggeel en die binnemure wit was, met donkergroen houtwerk. Nadat 'n klei-en-misvloer met groot moeite ingesit is, was die geboutjie voltooi. Met sy heerlike skoon misreuk, witgekalkte binnemure en uitsig op die plaasdam met sy eende, moes hierdie gebou werklik 'n baie aangename atmosfeer vir die skoolkind geskep het.

BENUTTING

Daar word beoog om die gebou weer vir opvoedkundige doel-

eindes aan te wend. Hier sal die besoeker hom aanmeld en deur middel van 'n uitstalling oor Paul Kruger en Boekenhoutfontein georiënteer word voordat hy op 'n begeleide toer van die werf en geboue gaan. Die gebou sal ook beskikbaar wees vir kultuur-aktiwiteite soos lesings, sang- of poësie-aande, kunsuitstallings, ens. Die gebou behoort dus in 'n werklike behoefte op die plaas te voorsien.

OPENING

Die gerestoureerde skooltjie is op 1 Maart 1983 op luisterryke wyse amptelik deur die Staatspresident van die RSA, mnr. Marais Viljoen, geopen. By dié geleentheid het mnr. Viljoen opgemerk dat die gebou 'n voorbeeld is van plaasskole in Transvaal in die laaste kwart van die 19de eeu en dat dit as sodanig werd is om gerestoureer en bewaar te word. Mnr. Viljoen het verder gesê: "Die restourasie van hierdie skool fokus die aandag op die toestande van vergange jare en herinner ons aan ons voorvaders se stryd om die grondslae van 'n opvoeding aan hul kinders te verskaf — kinders van wie baie van ons vandag afstam."

'n Paar van pres. Paul Kruger se klein- en agterkleinkinders was tydens die opening aanwesig en het hul tevredenheid met die restourasie van die skoolgebou uitgespreek. 'n Heerlike tradisionele maaltyd met onder andere braaivleis, bakoond-brood, kerrieboontjies, slaphakskeentjies, koeksisters en melktert het aan die geleentheid 'n feestelike karakter verleen.

Dié middag het menige gas opgemerk dat hulle terugdink aan 'n besoek aan ouma en oupa op die plaas. En dit is wat Boekenhoutfontein graag wil wees — 'n plaas waar 'n mens weer ietsie van die plaaslewe vanouds kan beleef, maar ook kan weet: hier het 'n groot man geleef en gewerk.

Die skoolgebou voor restourasie

Die oostegewel met sy pleisterversiering was van groot hulp met die bepaling van die vorm van die gewel

BRONNE

H.M. Rex: Die Krugerhuis op Boekenhoutfontein nr. 336, distrik Rustenburg. Historia 1 : 1, Junie 1956.

J. de Ridder: Verslag insake restourasie van die huis van President S.J.P. Kruger te Boekenhoutfontein. Bulletin van die Stigting Simon van der Stel, 24.10.1971; Mei 1972.

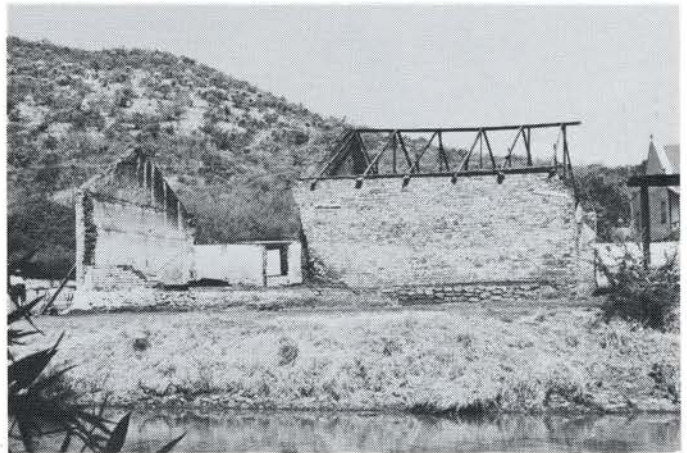
Verslag van den Superintendent van Onderwijs, betreffende het gesubsidieërde onderwys in de Zuid-Afrikaansche Republiek, gedurende het dienstjaar 1892. Pretoria, 1983.

Ook vir: 1894 (Pretoria, 1895)
1895 (Pretoria, 1896)
1896 (Pretoria, 1897)

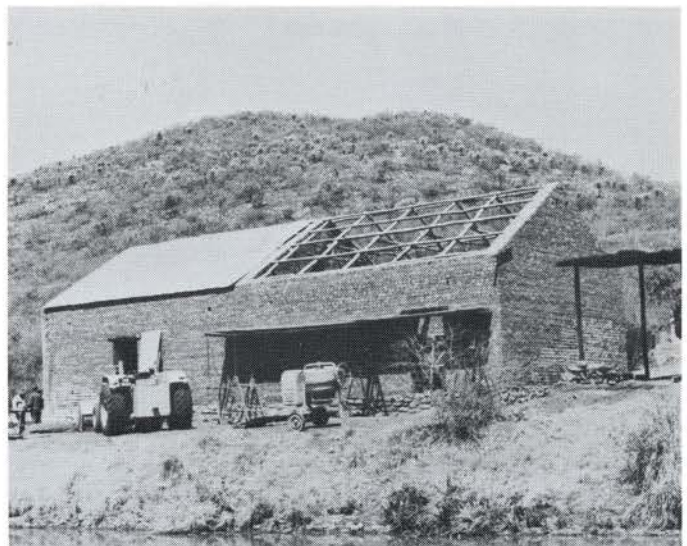
TAB: Argief van die Onderwysdepartement, 1900 — 1915.

Mondelinge getuienis:

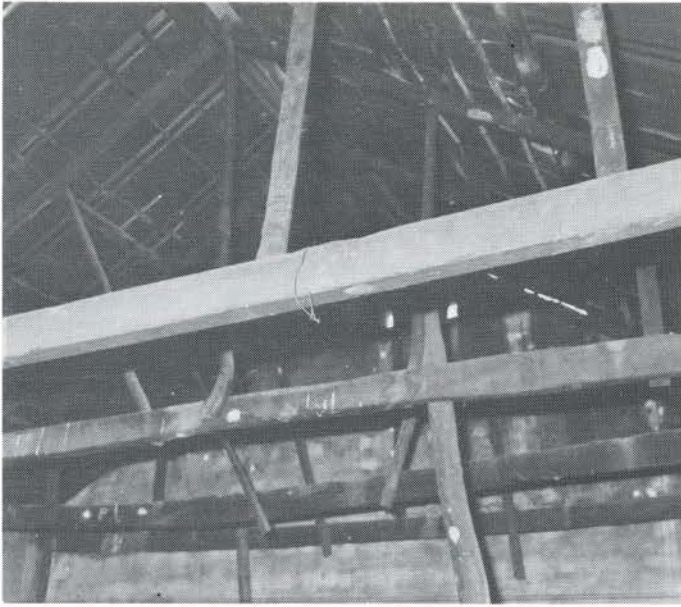
Mev. D. van Pletzen, Boshhoek
Mnr. T. Eloff, Boshhoek
Kapt. T. Eloff, Boshhoek
Mnr. H. van Wyk, Boshhoek
Mnr. M. Kruger, Moedville
Mnr. P. Schutte, Boshhoek
Mnr. B. van Heerden, Boshhoek
Mnr. T. Eloff, Middelburg
Mnr. D.G. Kruger, Pretoria
Mnr. T.A.P. Kruger, Krugersdorp

Die gebou tydens restourasie

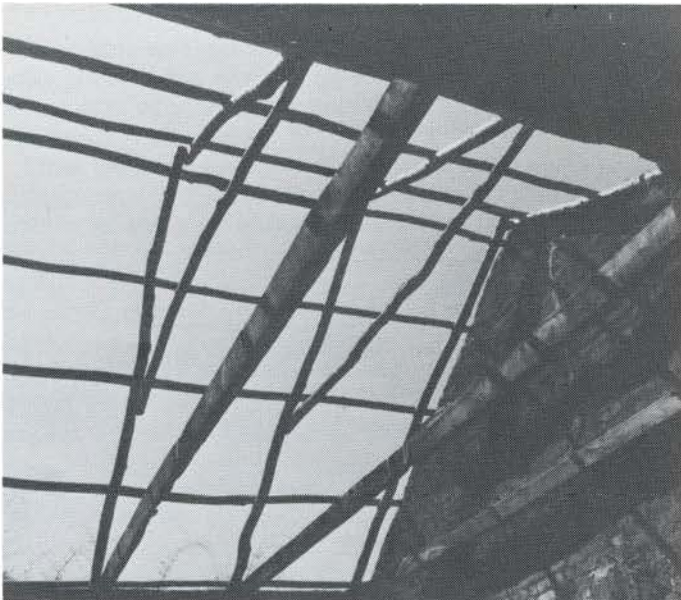
Die heropbou byna voltooi

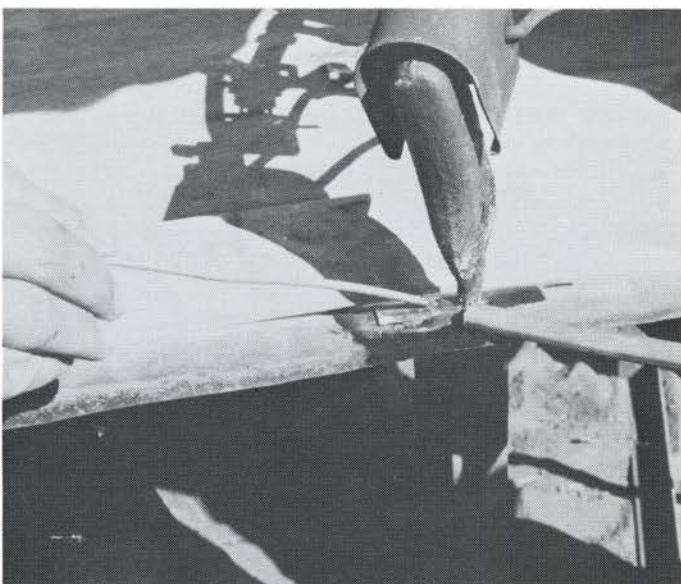
Die dakkonstruksie voor restourasie

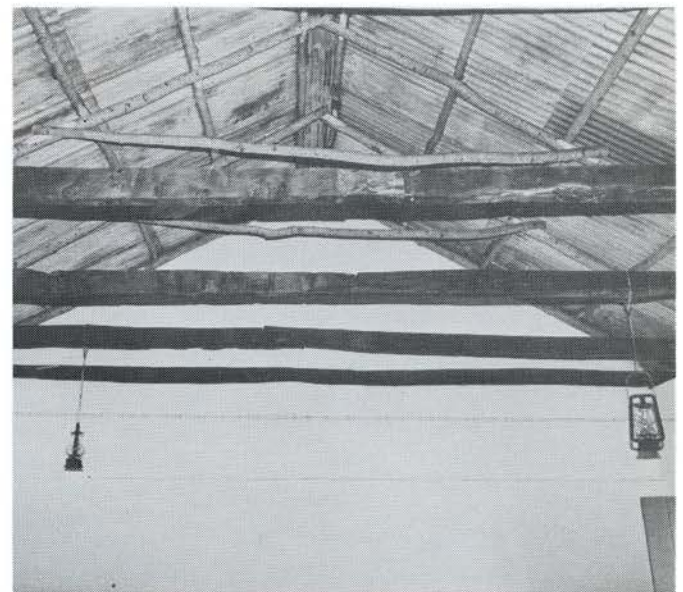
'n Balk word deur mnr M.C. de Beer gedissel

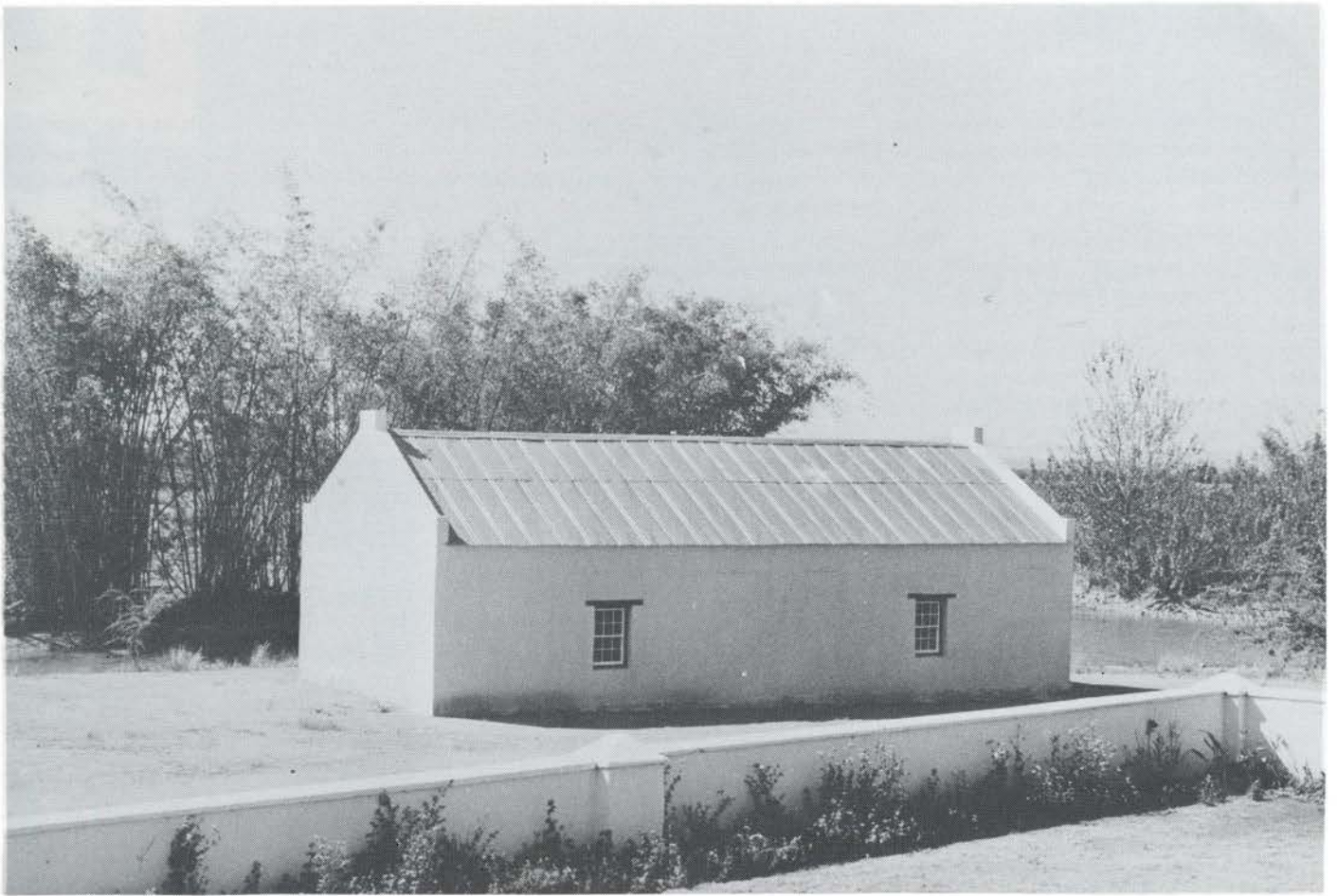
Die dakkonstruksie vervang

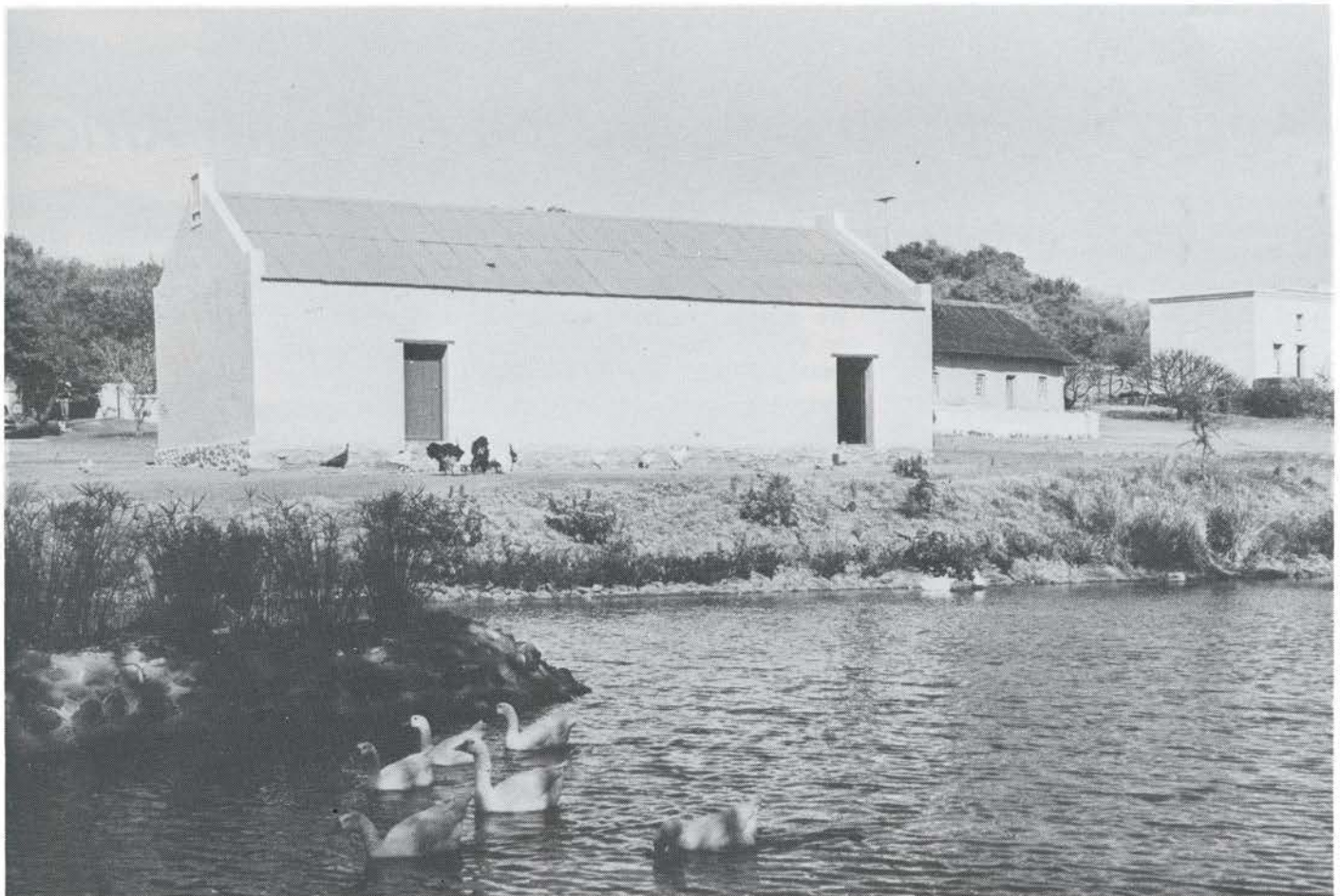
Die historiese uitgerolde sinkplate word sorgvuldig herstel

Die dak met die netjies herstelde sinkplate

Die voltooide gebou vanaf die kuratorswoning

Die gerestoureerde skooltjie gesien vanaf die dam

Medaljes

Tydens sy algemene jaarvergadering wat in April vanjaar te Oudtshoorn gehou is, het die Stigting Simon van der Stel twee medaljes van verdienstelikheid toegeken. Hierdie medaljes word op aanbeveling van die Nasionale Raad toegeken aan persone of instansies wat 'n besondere bydrae tot bewaring lewer. Vanjaar se medaljes het gegaan aan die Anglo American Korporasie van Suid-Afrika en mnr. Dirk Visser.

Mnr Dirk Visser

Die breë vlaktes van Namakwaland, waar die menslike gees die ruimte en tyd vind om 'n sterk eie karakter te vorm voordat dit deur latere indrukke verbreed word, het sekerlik bygedra dat 'n seun wat aan die Hoërskool Van Rhynsdorp matrikuleer, sou besluit om argitek te word — en hom later sou onderskei deur een van Suid-Afrika se bekwaamste restourasie-argitekture te word.

Dirk Visser se sterk eie karakter het steeds verbreed, en nadat hy aan die Universiteit van Kaapstad die graad Baccalaureus in die Argitektuur behaal het, bly hy steeds 'n student en onderneem hy verskeie studiereise na die bronne van ons Westerse argitektuur: Griekeland, Nederland, Italië, Spanje en werk hy vir drie jaar as argitekassistent in Londen.

Hierdie agtergrond dra by dat hy ontwikkelings op argitektuurgebied hier te lande in breë perspektief kan beoordeel en deur sy suiwer denke daaraan kan toets.

Dit is dus geen wonder dat Dirk Visser

deur sy Alma Mater, die Universiteit van Kaapstad, in 'n akademiese hoedanigheid behou word as deelydse lektor gedurende die jare 1960 tot 1964 nie, en daarna nie slegs as buitemuurse eksaminator nie, maar ook as dosent in die Geskiedenis van Argitektuur.

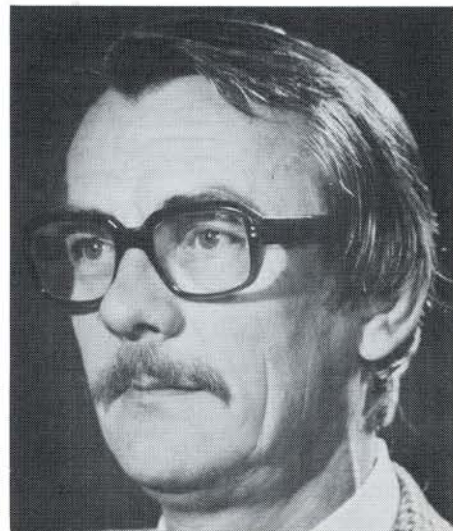
Die argiteksfirma waarvan hy vennoot is, het 'n trotse rekord van merietetoekennings deur die Kaapse Provinsiale Instituut van Argitekture en Dirk Visser is juis die vennoot wat hom toegespits het op die aansienlike aantal restourasieprojekte soos Nova Constantia, Onse Huisie by Bloubergstrand, die Olyfkrans-kollege te Swellendam, die Sendinggestig in Langstraat Kaapstad en die Muizenbergse Posthuis.

Onlangs het hy die bekende Drostyd in Graaff-Reinet gerestoureer en is die uiters belangrike herstel van die Graaff-Reinets pastorie na die brand aan hom toevertrou.

Dirk Visser hou seker 'n ongeëwenaarde rekord deur vanaf 1961 ononderbroke op die bestuur van die Kaapstad-tak van die Stigting te dien! 'n Sprekende bewys nie net van sy volgehoute belangstelling in bewaring nie, maar van hoe on-

misbaar hy op hierdie gebied geag word.

Deur sy suiwer siening en deeglike vakkennis, deur sy sorgvuldige en wetenskaplike restourasiewerk, het Dirk Visser 'n groot bydrae gelewer tot die behoud van ons argitektoniese erfenis en ons kennis van ons boukuns.

Mnr Dirk Visser

Anglo American Corporation of South Africa

The medal of the Simon van der Stel Foundation was awarded to the Anglo American Corporation of South Africa as a token of appreciation for this corporation's contributions to the culture of our country and, in particular, for their concern for, and active participation in, the preservation of historically important structures in the built environment.

This activity has extended over many years and covered a wide range of interests. So wide, indeed, that it is impossible to list them all.

Suffice to say that, apart from the magnificent Kimberley Mine Museum, the Anglo American Corporation has restored Cecil Rhodes' house, the Rudd house and the Kimberley Club. They have been the major sponsors of the Gold Mine Museum in Johannesburg through their Chairman's Fund. The house where the first diamond found in South Africa was identified by Dr Atherstone has been restored and a number of museums throughout the Republic have been assisted with funds for projects. Simonstown Museum, Montagu Museum, the Transvaal Museum and the

East London Museum have all benefited from Anglo-American's generosity. The "Save Reinet Fund" for restoration work in Graaff Reinet is receiving ongoing support.

We all know of the magnificent restoration that has been carried out at Boschendal and, most recently, the sensitive

and careful restoration of the Post Huys near Muizenberg, one of South Africa's crown jewels. The medal of the Foundation was presented to Mr Hofmeyer as representative of Anglo American Corporation.

Mr Gavin Relly, Chairman of the Anglo American Corporation.

ENERGY FOR LIFE

FOR 25 YEARS, TOTAL HAVE BEEN HELPING THE PARKS BOARD HELP ENDANGERED SPECIES SURVIVE. BECAUSE LOOKING AFTER ENERGY MEANS LOOKING AFTER LIFE.

Recommended guidelines for the restoration of structures and sites in South Africa

As promised in the previous edition of Restorica, the English version of the guidelines are printed in this issue.

Restoration is a highly specialized field and must be executed by suitably trained persons. Therefore all disciplines and techniques which can add to the study, safeguarding and restoration of a structure worthy of preservation must be applied. With this in mind, a national restoration symposium was held at Potchefstroom from 11 to 15 October 1982.

The symposium was attended by representatives of national conservation bodies, members of the Southern African Museums Association, provincial museum services, individual museums, state departments, universities as well as architects involved in restoration.

Conservation in South Africa is still a young idea, and the danger exists that valuable structures may be irretrievably damaged or destroyed through injudicious restoration. During the symposium it was decided to compile broad guidelines for restoration on the basis of the papers that were read, and to recommend the guidelines to parties concerned. These guidelines also serve to guard against excess restoration and beautifying, through which a false image of the past is created.

1. DEFINITION OF TERMS

Restoration — is the professional repair of a structure and/or site as far as possible to ONE stage in its history, by using all available information as to its origin, history and future use, with the purpose of securing its future survival.

Reconstruction — is the re-creation of a structure or part thereof, based on reliable and extensive research and documentation.

Rehabilitation — is the repair and/or alteration of a structure without necessarily taking the historical correctness into account.

2. CONTROL OF RESTORATION

The restoration team should consist of, at the very least, the architect, a cultural historian, the client (or representative), a building contractor and artisans. One person is the project leader. He should, depending on the nature of the project, call in the help of suitable professionals like archaeologists, historians, art historians, city planners, landscape architects, interior designers, furniture experts, soil engineers, structural engineers, botanists, zoologists, entomologists, farming experts, quantity surveyors and lawyers. The team leader co-ordinates the results and must account for all decisions towards the members of the team. However, research must continue and the team leader must assimilate new information continuously and adapt the restoration work accordingly.

3. DOCUMENTATION

Documentation of all research results, decisions and execution of restoration must be done on durable material in a clear manner by each team member. This should consist of a systematic report of all research results, accompanied by accurate scale drawings, photos, slides and samples, all of which must be clearly marked and described. After completion, the documentation is ordered with a view to publication as well as safe but ac-

cessible safe-keeping.

4. DETERMINATION OF PERIOD

When determining a period to which a structure should be restored, factors such as historical and cultural-historical value, architectural and aesthetic factors, educational utilization, functional use and economical feasibility, should be considered. The structure should only be restored to ONE stage in its history. All aspects of the period to which a structure is restored should be scientifically justifiable. Valuable existing additions to the structure, from whatever period, must be taken into consideration. Guard against the unnecessary removal of additions due to choosing a too early stage in the history of the structure for restoration purposes.

5. FUNCTIONAL USE

As far as possible, a restored structure should be used for its original or a similar function.

6. EXECUTION OF RESTORATION

- (a) When restoration is executed, the original structure must be taken into consideration. Essential alterations must be documented properly and/or must be clearly recognizable. Where missing parts are replaced they should be historically correct, and in harmony with the entirety. Restoration work should be documented thoroughly and/or should be clearly distinguishable from the original, so that no false image is created through restoration.
- (b) As far as possible during restoration, original techniques and materials should be used as it will be compatible with the present structure and its reactions are known. Guard against new material which looks similar to the original, but which might react or weather differently. If necessary, artisans must be trained and/or should practise and experiment first before starting on the actual restoration work.
- (c) An early investigation into the safety of the structure is essential. Should there be problems, the cause and not the symptom, must be treated. If traditional techniques are not sufficient in securing the building's survival, tested modern technology may be used in order to strengthen a structure's stability.
- (d) The addition of essential new services and facilities must be minimized and may not distract from the structure. This must be accomplished in sympathy with the original and as unobtrusively as possible. The new should be obvious to an expert, however, and/or should be fully documented.
- (e) Parts of a building, e.g. sculptures, which form an integral part of the structure, should only be removed if it is the only way to ensure the survival thereof. In that case, they should be replaced by replicas.

7. RESTORATION OF SITES

A structure is inseparable from the site on and the milieu in which it is situated. For this reason the correct restoration of the milieu is important and should be taken into account during the

restoration of the structure. Guard against, *inter alia*, the disturbance of proportions and volumes, materials, surfaces, colours, plants, etc.

8. GROUPS OF BUILDINGS

The same principles as applicable to single buildings, are applicable to individual structures within a group of buildings. The unity of the group of buildings and the site should be heeded. An essential, new structure in a historical building complex should either be a precise reconstruction of a building which once stood on the site, or must be a freshly designed structure with its own architectural merits, and should be in sympathy with the existing structure(s).

9. RECONSTRUCTION

Reconstruction should only be considered if necessary to complete a site and form a whole with other structures of the specific

period and if sufficient information is available to allow a historically and scientifically correct reconstruction.

10. REMOVAL OF A STRUCTURE

The removal of a structure implies the derooting and reconstruction of it in another, possibly incorrect milieu. This usually brings about a great loss of material. Removal is not part and parcel of restoration and should be avoided at all costs. This may only be considered if it proves the only way to ensure the structure's survival.

11. MAINTENANCE/UPKEEP

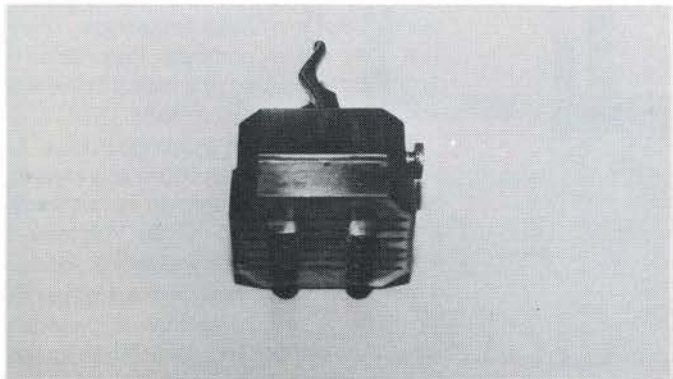
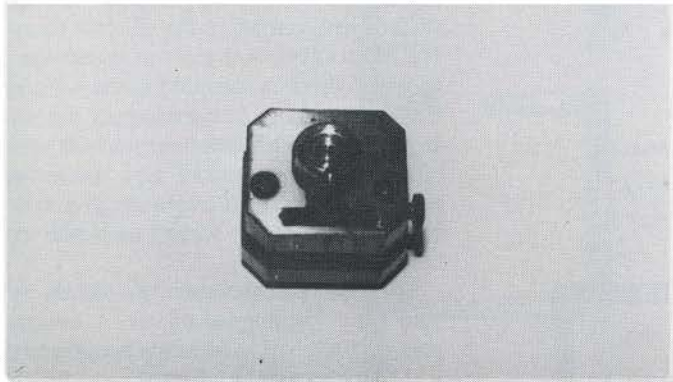
Guidelines for the regular future upkeep should be presented to the owner by the restoration team. The owner should heed these guidelines and should when necessary, request the team leader to make further recommendations in connection with the maintenance of the structure.

What is it?

Many readers reacted to our previous "What is it?" However, there are still two explanations for the mysterious object. Some readers are certain that the silver object was used as a small vase to hold a buttonhole flower, while others are of the opinion that it is a holder for a knitting needle.

In the mean time, another interesting object has been brought to our attention by Mrs Irene Pienaar of the Pretoria office of the Foundation. This curious metal object which measures 53 x 48 x 35 mm, has a lever at the top. When this is pressed, two sets of blades (?) are pushed out at the bottom. The object also has two knobs with unknown functions, one at the top and the other at the side.

Do any of our readers know what it could have been used for? Please write to The Editor, Restorica, P O Box 1743, Pretoria 0001.

Frank R. Thorold

AFRICANA & ANTIQUARIAN BOOKS

FINE AFRICANA BOOKS
PRINTS, PICTURES AND MAPS

Your "wants" lists for books on all subjects, whether Africana or General Antiquarian will receive our best attention.

42 Harrison Str.
3rd Floor
Meiseke's Bldg.
Johannesburg 2001
P.O. Box 241, Johannesburg 2000
Telephone (011) 838-5903

Briewe

Galderij and Achtergalderij

In her article entitled 'Domestic Arrangements at the Cape as revealed in the Inventories for 1709-1712' (*Restorica* No. 10, December 1981, pp. 12-16) Caro Woodward has rightly drawn attention to the importance of inventories in elucidating the plans of early Cape houses, but in that article and in her subsequent letter (*Restorica* No. 13, April 1983, pp. 32-3) I feel that she has failed to recognize the importance of the term *galderij* (or *gaanderij*) in her assessment of Cape house plans. Although the names *galderij* and *achtergalderij* were employed to describe two rooms of a Batavian town house in the mid-seventeenth century, it does not follow that the rooms to which those names were applied were the same at the Cape. The term *galderij* could have been used to describe a covered passage around the courtyard of a U-plan Peninsula house, as she suggests, but the same term is used far more often in a different sense. The increased use of this term is most evident at the time when the I-plan house was replacing the

earlier L-plan house, namely in the second half of the eighteenth century, and it is in this connection that the names *galderij* and *achtergalderij* become important.

Until the middle of the eighteenth century, and in some areas much later, the L-plan was the dominant plan in Cape rural architecture. It usually consisted of a front rectangular block of three rooms with a central rear wing composed of an *achterhuis* and *combuis* (kitchen) (Fig.1) — and sometimes a *bottelary*, although there were several variants of this plan. Ida's Valley, near Stellenbosch, was a rectangular three-roomed house in 1713 but by 1774 it had either been enlarged or replaced by a L-plan house which consisted of a *voorhuis*, a room on the right-hand, a room on the left-hand, an *achterhuis* and a kitchen. Joostenberg, at Mulder's Vlei, between Cape Town and Paarl, was originally a three-roomed dwelling but before 1752 it was enlarged to its present L-plan (Fig. 2).

In the second half of the eighteenth cen-

tury and the early decades of the following century the Cape farmers, especially the wine farmers, became far more prosperous. During the Seven Years War (1756-1763) the number of French and British ships provisioning at the Cape far exceeded the Dutch, prices of produce soared and, as the farmers were permitted to sell their surplus produce to other than Dutch ships at whatever price they could obtain, they enjoyed a prosperity previously unknown to them. With the continuing decline of the Dutch maritime power, French influence increased, particularly from 1781 to 1783, when a French garrison was established at the Cape, resulting in a further boom in prices. The British occupation maintained the favourable conditions for the farmers. In 1801, government monopolies were removed and, with the reduction of import duty on Cape wines exported to Britain, the lot of the wine farmers improved still further.

It was during this period of prosperity, from about 1760 to 1820, that many farmers decided to replace their L-plan houses by I-plan houses, either by building an entirely new house or by adding two rooms to form a rear wing parallel to the front. One of these two rooms was used as a *combuis* (kitchen) and the other was usually described as the *achterkamer* (Fig.3). What had been the *achterhuis* and *combuis* of the L-plan became the *galderij* (or *gaanderij*) and *achtergalderij* of the I-plan house. The room in the centre of the house was a gallery in the true meaning of the word for it afforded access to the *combuis*, the *achtergalderij*, the *achterkamer* and the *voorhuis*. The *achtergalderij* was separated from the *galderij* by a wall in which a *muurkas* was built and it served as a rear entrance lobby.

So far as I can ascertain, the names *galderij* and *achtergalderij* only became common when applied to the two rooms of a I-plan house and, when they are used to describe rooms in an inventory they usually refer to a house of that type. Therefore, they are of particular importance in determining the plan of a house at the time when an inventory was made.

Many examples of a change from a L-plan house to a I-plan house accompanied by a corresponding change in nomenclature may be quoted. Oude Wynberg in 1736 was a L-plan house with a *voorhuis*, a room on each side and a kitchen but by 1813 it had in addition a *gaanderij*, an *achterkamer* and two other rooms. Babylonstoren was originally a L-plan

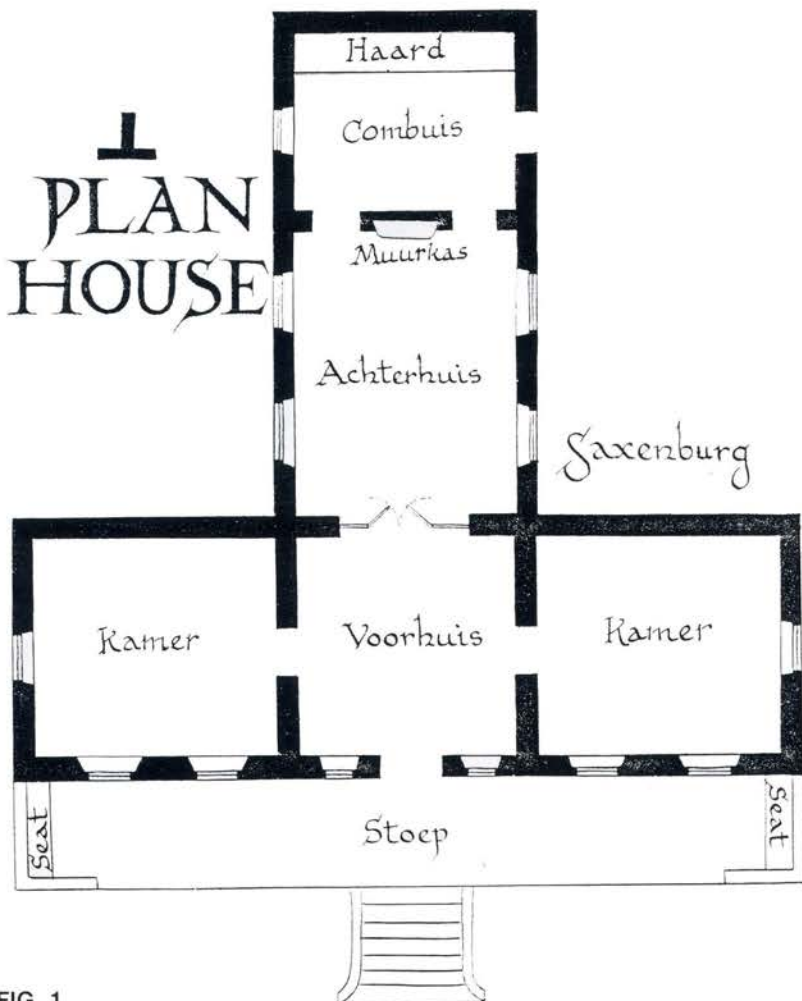

FIG. 1

house but by 1780 it consisted of a *voorhuis* with a room on each side, a *galerie*, a *klein achtergalerie*, an *achterkamer* on the left hand and a *combuys* and *bottelary* on the right, so conforming to the

I-plan shown in Fig. 3.

Although the term *achtergalerie* may well have been applied to a back verandah in mid-seventeenth century houses in Batavia, I cannot find parallels in the Cape

and I feel that here it was used to describe the room shown in Fig. 3.

James Walton

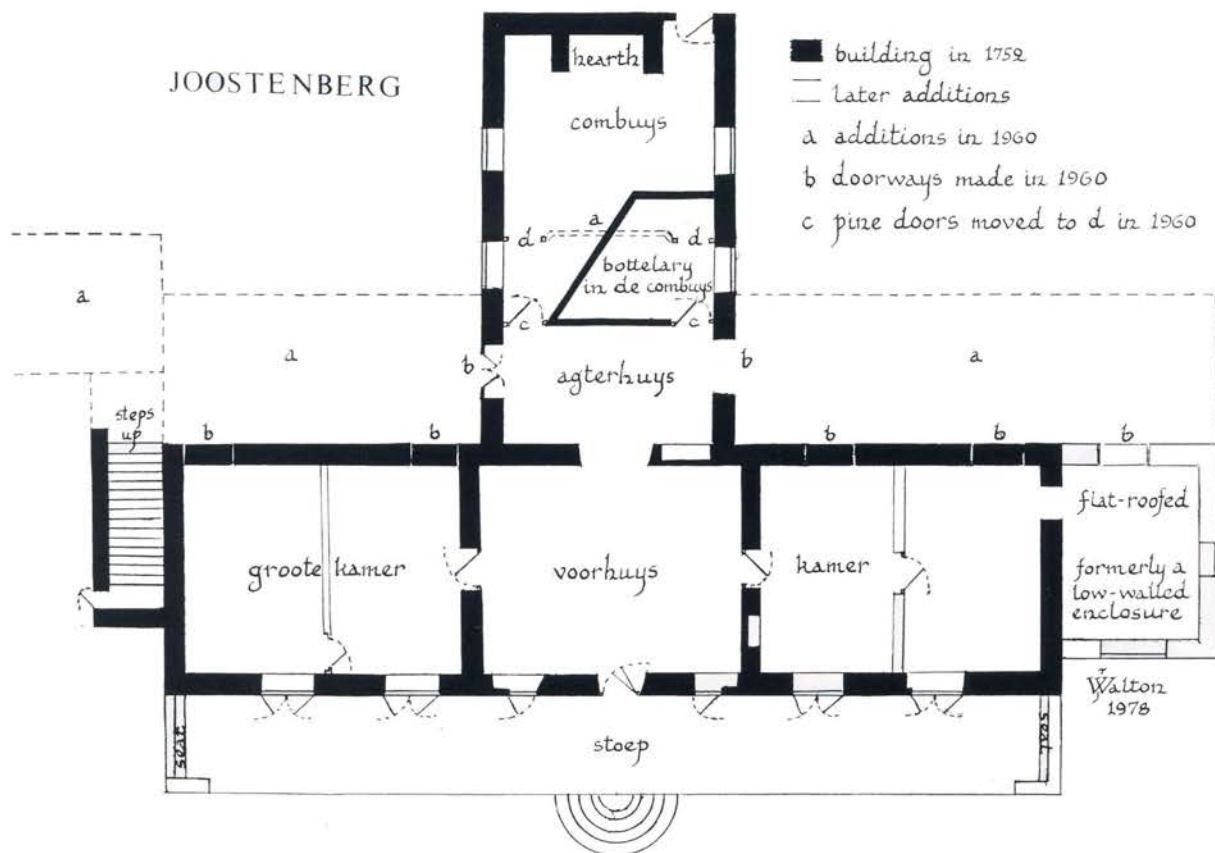

FIG. 2

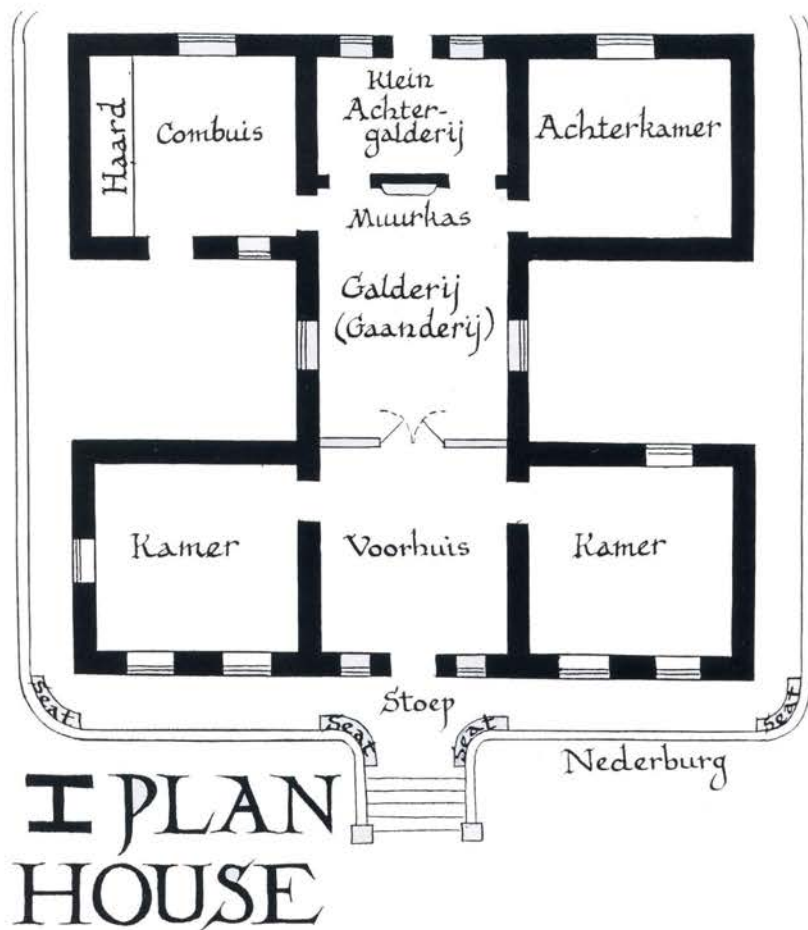

FIG. 3

Hoffmansrust

By die lees van O.P. Geklei se brief oor president Hoffman se huis op Hoffmansrust (April-uitgawe) wonder mens in eerste instansie of dit werklik nodig is om in hierdie soort wetenskaplike korrespondensie van skuilname gebruik te maak — is dit vir die korrespondent noodsaaklik om sy identiteit geheim te hou?

Die kwessie daargelaat, kan mens egter net heelhartig met hom saamstem dat dit ongelukkig is dat die mure van die kleihuisie op hierdie wyse gebruik is vir rekonstruksiewerk wat inderdaad klink asof dit op baie onsekere beginsels berus.

Ek sou egter nie wil hê dat dié van u lesers wat nie Vrystaters is of wat nie met die Vrystaat bekend is nie 'n valse indruk kry van die provinsie se waardering vir sy verlede, vandaar hierdie paar woorde van verduideliking.

Tot ongeveer tien jaar gelede was daar in die Vrystaat feitlik geen bewustheid van die verlede en geen pogings tot bewaring of restourasie nie — die stelling is natuurlik 'n veralgemening, maar die uitsonderings is so min dat hulle niks aan die algemene geldigheid daarvan kan wysig nie. In die sewentigerjare het die situasie egter skielik en dramaties verander, as gevolg van die geesdrif en ywer van 'n paar enkelinge, en vandag is die provinsie terdeë bewus van sy geskiedenis en van die waarde van bewaring.

Geagte mnr. (mej., mev.?) O.P. Geklei

Baie dankie vir u brief in *Restorica* van April 1983. Ek kan u dadelik gerusstel: daar is deeglik navorsingswerk gedoen i.v.m. die restourasie van die eerste huis op Hoffmansrust (ook wat betref die meubels — baie van hulle is opgespoor by kleinkinders van pres. Hoffman). Tussen hakies: dis juis by kleinkinders wat ek nog meer inligting ingewin het omtrent die presidentshuis, en die gegewens klop — ook wat betref die kaggel — u noem dit 'n es. Daar is ook 'n loervenster om te sien hoe die mure "opgeklei" is. Moenie bekommerd wees nie: ons het wilgerbalke en nie populierbalke gebruik nie. Op al u vrae kan ek antwoord, maar ek sal u nie vermoei nie. Net dit: dit is toevallig ek wat die ou kleihuisie ontdek en herontdek het toe hulle blykbaar vergeet was, nie meer raakgesien is nie.

Dit is 'n pragtige gedagte: beskerm die murasies met staaloor-dakke teen verdere vernietiging en blootstelling aan wind en

Die wat weet, sê nie. — Red.

Erratum

April 1983-Uitgawe van Restorica

Die byskrif by die saamgestelde foto op bladsy 10 kan die indruk laat dat Sanlam beoog om 'n ontwikkeling aan die Groentemarkplein op te rig.

Vir ingeval die redaksie nie daarvan bewus is nie, bring ons vriendelik onder u aandag dat Sanlam die Groentemarkpersele wat destyds sy eiendom was, reeds in Mei 1982 aan 'n konsor-

Gedurende hierdie vroeë jare van ontwakende bewussyn en groeiende belangstelling is daar wel oorhaastig en onoordeelkundig opgetree, mei meer goeie wil as besinning, en is daar nog nie besef dat bewaring en restourasie sake is waarvoor daar meer as geesdrif en geld benodig word nie. Dit is in dié tyd dat die kleireste op Hoffmansrust op so 'n ondernemende wyse tot 'n grasdakhuis uitgebou is (kompleet met houtgordynringe), en dat die Presidensie in Bloemfontein met asemberowende deeglikheid, en ten duurste, gerekonstrueer is in die naam van restourasie.

Ek glo egter dat die Vrystaat hierdie vroeë stadium ontgroeit het en nou besef dat daar in die eerste oplaai van ywer en entoesiasme foute gemaak is — veral die simposium oor bewaring wat verlede Maart in Bloemfontein plaasgevind het, het 'n baie nuttige doel gedien wat dit betref, en ek glo dat mens dit inderdaad as 'n mylpaal in die bewaringsgeskiedenis van die provinsie kan beskou. Die goeie wil, die belangstelling en die ywer is klaarblyklik reeds aanwesig: wanneer kennis en oordeel hierby gevoeg word, soos nou wel gebeur, kan daar in die Vrystaat nog heelwat bereik word op bewaringsgebied.

Karel Schoeman

weer; teen vandaliste, teen beeste, ens. Ek het reeds in 1981 prysopgawes vir oordakke ingewin by verskillende firmas, vir murasies wat nie meer gerestoureer kan word nie — Hoffmansrust kon wel. Ek kan u 'n lysie verstrek: Hexrivier en Clifton in die distrik Reddersburg; Klipplaatsdrift en Waaipoort in die distrik Rouxville; Leeukop in die distrik Smithfield ens. Ek kon die staaloor-dakke nie bekostig nie; ek het verskeie instansies genader, maar tevergeefs. Kom, mnr. (mej., mev.?) beskerm die murasies i.p.v. fout te vind met mense wat ons volksboukunsskatte wil red vir die nageslag.

Ten slotte:
O.P. Geklei,
Sê vir my:
Wie is jy?

P.J. Nienaber

tium verkoop het. Daar kan dus geen sprake wees nie van 'n "development proposed by Sanlam for Greenmarket Square".

J.A. van der Spuy
Bestuurder: Openbare Betrekkinge, Sanlam

**VISIT
BARCLAYS MUSEUM**
and take a trip back into our
banking history.

Admission: Free of Charge.

Open to the Public on:

Weekdays — 09h00 to 15h00

Saturdays — 09h00 to 12h30

Closed on Sundays and Public Holidays.

Audio-visual presentation of Bank's
History screened on request.

Guided tours for schools and other
groups by arrangement.

Address:

90 Market Street

(between Harrison & Loveday Streets)

P.O. Box 1153 Johannesburg 2000.

Telephone: (011) 836-5887.

BARCLAYS

BARCLAYS NATIONAL BANK LIMITED · REGISTERED COMMERCIAL BANK

*Elke Sigaret
'n Meesterstuk*